

Hat levél a 18. század végének Magyarországról

Charles-Marie d'Yrumberry, de Salaberry-t a vendée-i ellenforradalom egyik katonai vezetőjeként, francia íróként, valamint Loir-et-Cher megye restauráció korabeli (1815–1830) ultraroyalista küldötteként tartják számon. Bennünket elsősorban Salaberry, az író, pontosabban az útleíró érdekel. A baszk néveredet (Salaberry) régi navarrai nemesi családot takar.¹ Párizsban született 1766-ban, apja a párizsi számvevőszék elnöke volt, akít a „nagy terror” idején – meggyőződéses királypárti lévén – 1794 tavaszán kivégeztek. Fia még az emigráció egyik első hullámában 1790-ben elhagyta Franciaországot. Németországban, Magyarországon, Erdélyben, Törökországban és Itáliában utazgatott, majd csatlakozott Condé herceg² koblenzi királypárti alakulatához. Ezt követően titokban visszatért Franciaországba, ahol a legendás La Rochejaquelein³ oldalán harcolt Vendée-ban a forradalom ellen. Bonaparte Napóleon államcsínyét követően visszatért családjához Blois-ba, ahol mezőgazdasággal és szépirodalommal foglalatoskodott. Mivel politikai szempontból tudomásul vette a császári uralmat, nem háborgatták, igaz – meggyőződéses Bourbon-párti lévén –, Salaberry gróf egészen 1814-ig politikai felügyelet alatt állt. Nem csoda, hiszen a császári titkosszolgálat azt is tudta róla, hogy 1810-ben Anne-Louise Germaine Necker, de Staël-Holstein bárónőt, ismert nevén, Madame de Staël titokban vendégül látta Fosséban lévő kastélyában. A híres író nő közismerten csodálta Napóleont, ám gyűlölte politikáját.

A Bourbonok visszatértekor természetesen elsőik között csatlakozott XVIII. Lajoshoz, és aktívan bekapcsolódott a francia politikai életbe. 1815 márciusában, midőn Bonaparte partra szállt, a blois-i kerület nemzetőrsége első légiójának ezredesévé nevezték ki. Ő volt Loir-et-Cher département királyi önkénteseinek parancsnoka. Napóleon száznapos uralma idején elhagyta családját, és ismételten a vendée-i királyi sereghöz csatlakozott. Az uralkodó megtartotta zászlóaljparancsnoki beosztásában, majd érdemei elismeréséül Szent Lajos-keresztel tüntette ki. 1815-től 1830-ig, a Bourbonok bukásáig Loir-et-Cher megye királypárti képviselője volt, s élete végéig a régi, forradalom előtti Franciaország híve maradt. Politika nézeteit jól érzékelteti az a néhány mondat, amelyet 1815. október 28-án a lázításról folyó vitában mondott el. E szerint „a gonoszok csak a szigorú törvényektől félnek. Ezek

¹ Charles-Marie d'Yrumberry, comte de Salaberry életének monografikus feldolgozásáról nincsen tudomásunk. Tevékenységének átfogó, legrészletesebb bemutatását az ún. Michaud, illetve a Hoefer-féle életrajzi lexikonokban találjuk. *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne*, t. 80. Paris, 1847. (a továbbiakban: Michaud) 437–739.; *Nouvelle Biographie Générale sous la dir. de M. Le Hoefer*, t. 43. Paris, 1864. (a továbbiakban: Hoefer) 163–165. A Bourbon restauráció idejére eső politikai tevékenységének emlékiratait ükunokája adta ki 1900-ban. Salaberry, Charles-Marie d'Yrumberry (1766–1847; comte de): *Souvenirs politiques du Comte de Salaberry sur la Restauration, 1821–1830 publiés, pour la Société d'histoire contemporaine, par le Comte de Salaberry, son petit-fils...* Paris, 1900.

² Condé herceg: Condé, Louis Joseph de Bourbon, prince de (1736–1818), 1792-ben emigrált, és Koblenzből irányította az ellenforradalmat. Tulard, Jean – Fayard, Jean-Fraçois – Fierro, Alfred: *Histoire et dictionnaire de la Révolution française*. Paris, 1987. 670.

³ La Rochejaquelein, Henri du Vergier (1772–1794), a régi királyi gárda tagja, a vendée-i ellenforradalom egyik legendás alakja. *Histoire et dictionnaire de la Révolution française*, 933–934.

a francia névre méltatlan emberek, a rend született ellenségei; mindig készen állnak arra, hogy a társadalomellenes eszmékhez, az örökletes királysággal szembenálló rémtettekhez csatlakozzanak. Mindegy nekik, ki a vezérük, milyen színű a kokárdájuk vagy a zászlójuk. Csak az számít, hogy vezérük éppolyan bűnös legyen, mint ők, ne tehessen nekik szemrehányást, s ne kelljen pirulniuk előtte. Ilyen körülmények között bármelyik párttűt számíthat ezekre a bűntársakra, s a magasba emelheti a lázadás szövetségét. [...] Halálbüntetést javaslok arra az esetre, ha ilyen merényletet húsz fegyveres követ el; de arra az esetre is, ha húsz fegyvertelen ember lázad.”⁴ 1819-ben elmondott híres beszéde nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a választásokat megnyerő liberálisok támogatása ellenére Grégoire abbét kibuktatták a törvényhozásból.⁵ A királyi tekintély meggyőződéses híveként következetesen szembefordult minden olyan politika megfontolással, amely – megítélése szerint – a forradalom szellemiségét idézhette, legyen szó a sajtószabadságról vagy éppen a hadsereg szervezésével kapcsolatos teendőkről.⁶ Soha nem tagadta, hogy egy halálraítélt fiaként csak azt követelné vissza a forradalomtól, amit a királyság sem tud már visszaadni: az apja életét.

Chateaubriand-nal⁷ együtt részt vett a *Conservateur* királypárti lap szerkesztésében is. Az 1830-as forradalom után visszavonult fosséi kastélyába, ahol csak mezőgazdasággal és szépirodalommal foglalkozott 1847 januárjában bekövetkezett haláláig.

A *Bibliothèque nationale de France* (BnF) katalógusai alapján az alábbi műveket hagyta hátra. 1/ *Voyage à Constantinople par l'Allemagne, la Hongrie, les îles de l'Archipel* (Utazás Konstantinápolyba, Németországon, Magyarországon és a görög szigettengeren keresztül), név nélkül, Párizs, 1799, in-8; 2/ *Mon voyage au Mont-d'Or* (Utazásom az Aranyhegyre), Párizs, 1802, in-8; második kiadás: 1805; 3/ *Corisandre de Beauvilliers*, történelmi regény, 1-2. köt. in-12, Blois-Párizs, 1806; 4/ *Lord Wiseby, ou Le Célibataire* (Lord Wiseby avagy az agglegény), 1-2. köt. in-12, Párizs, 1808; 5/ *Histoire de l'empire ottoman* (Az oszmán birodalom története), 1-4 köt. in-8, Párizs, 1813; 6/ *Développement des principes royalistes* (A királypárti eszmék fejlődése), Párizs, 1819-1820, in-8 (több, a *Conservateur*-ben közölt cikk); 7/ *Essais sur la Valachie et la Moldavie, théâtre de l'insurrection dite Ypsilanti* (Értekezés Oláhföldről és Moldáviáról, az úgynevezett Ipszilanti-felkelés színteréről), Párizs, 1821, in-8, brosúra formátum; 8/ *La Première..., La Dixième aux hommes de bien* (Az elsőtől a tizedikig jóra való embereknek), Párizs, 1828, in-8 (Ez tulajdonképpen tíz levél különféle politikai és vallási témákról); 9/ *Loisirs d'un ménage en 1806* (Családi időtöltés 1806-ban), Párizs, 1828, in-12. Ez a kötet két novellát tartalmaz: *Le mariage de convenance* (Érdekházasság), illetve *Projet de mariage ou Robertine et son cousin* (Házassági terv, avagy Robertine és unokabátyja). Itt jegyezzük meg, hogy Salaberry gróf közreműködött az általunk is nagy haszonnal forgatott Michaud-féle *Biographie universelle* munkálataiban, hiszen az *Egyetemes biográfia* számos francia, illetve török személyiségéről készített szócikkeket, sőt több vidám, szatirikus politikai töltetű dalt is komponált.⁸

⁴ Michaud, 438.

⁵ Grégoire Henri Jean-Baptiste, azaz Grégoire abbé (1750–1831), a francia politikus, a forradalom egyik emblematisz figurája, *Historie et dictionnaire de la Révolution française*, 859–860.; Demier, Francis: *La France de la Restauration (1814–1830)*. Paris, 2012. 319–321.

⁶ Demier: *La France de la Restauration*, 227–229., 253–255.

⁷ Chateaubriand, François-René vicomte de (1768–1848), a royalista mozgalom elkötelezett híve, író, politikus, a francia romantika kiemelkedő és egyik legnagyobb hatású figurája. *Historie et dictionnaire de la Révolution française*, 856–860.

⁸ Hoefler, 164–165.

Utazóként naplószerű feljegyzéseket készített, és ezeket levél formában 1799-ben kiadta névtelenül *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie (Utazás Konstantinápolyba, Itáliába és az Archipel szigetcsoportra⁹ Németország és Magyarországon át)* címmel.¹⁰

1790 őszén indult el Párizsból, a német területeken átutazva Bécsben időzött, majd Magyarországon és Erdélyen át folytatta útját Konstantinápoly felé. Útleírása tulajdonképpen hatvan levélből áll, amelyek közül a XV–XX. levél szól magyarországi tartózkodásáról. A XV. levél Pozsonyt, a nemesi diéta (*la diète*) városát mutatja be, ahová 1790 novemberében érkezett meg, s szemtanúként részletesen leírja Lipót magyar királlyá koronázásának ceremóniáját.¹¹ A XVI. levélben, Magyarország pontos földrajzi koordinátáinak megadását követően, II. József politikája tétetik mérlegre. Véleménye szerint a magyarok már születésük pillanatában rendelkeznek mindazokkal a hajlamokkal és itéletekkel, amelyek lelkületüket éppúgy különállóvá teszik, mint arcvonásaik és öltözködésük a fizikai megjelenésüket. A magyarokat jellemezve a következőket írja: „Ha olyan emberekkel találkozunk, akik szabadságukat szinte gyermeketeg módon szeretik, akik jobban kötődnek a szavakhoz, mint a való világhoz, akik hazájuk iránt – amely meggyőződésük szerint az országok legszebbike, és amelyet persze oly könnyen hagynak el – szélsőségesen elfogultak, akik különleges képességgel rendelkeznek arra nézvést, hogy több nyelven kifejezzék magukat, és akik a lehető legkomolyabban beszélnek országgyűlésükről, valamint alkotmányuk maradványairól (amely leginkább durcás gyerek kezébe adott játékszerhez hasonlatos, hiszen mind az országgyűlés, mind pedig az alkotmány a lakosság nagyobbik hányadának inkább kárára, sem mint hasznára van), nos, ha ilyen férfiakkal és nőkkel – legyen akár ifjú, akár időskorú – találkozik az ember, biztos lehet abban, az illető magyar.”¹²

Ezt a nehezen kezelhető nemzeti karaktert vette semmibe II. József, akinek Salaberry legnagyobb hibájául azt rója fel, hogy nem tudott megbékélni a magyarok jellemével. Így aztán hiába volt célkitűzéseiben üdvös a józsefi reformok zöme, az uralkodó úgy járt, „miként a keménykezü orvosok, akik gyógymódjaikban bízva oly kíméletlen erőszakkal viseltetnek a beteggel szemben, hogy az tönkreteszi a gyógyszerek hatását. József jó szándékai csak szitkozódást váltottak ki egy olyan népből, mely mind a gyűlöletben, mind a szeretetben hajlamos a szélsőségekre. Ők már csak zsarnoknak nevezik, vagy pedig így: II. József, aki „Magyarország királyának mondotta magát. [...] Királyként még jobban negligálta az alkotmányt. A magyarok egyik leginkább ún. sarkalatos kiváltsága az adó önkéntes megszavazása; II. József azonban megkérdésük nélkül szedetett tőlük akkora összeget, amekkorát akart.”¹³

Elismerő szavakkal ír ugyanakkor az új uralkodóról, akitől nagyon sokat várnak. Úgy véli, hogy a magyar trónra lépő II. Lipót igen bölcsen döntött akkor, amikor első intézkedéseként

⁹ Az Archipel vagy másképpen Égei szigetcsoport a Mediterráneum keleti részén, a Balkán félsziget és Anatólia között található.

¹⁰ Salaberry és Magyarország vonatkozásában lásd: Humbert, Jean: *La Hongrie du XVIIIe siècle, vue par des voyageurs*. Nouvelle Revue de Hongrie, septembre, 1938, 239–240. E cikkben semmilyen utalás nincs a mű szerzőjének kilétére vonatkozóan! Vö. G. Györfy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései)*. Budapest, 1991. 32–33.; Kövér, Lajos: *Soldats, colons et voyageurs français en Hongrie au XVIIIe siècle*. Cahiers d'études hongroises, 9. (1997–1998) 187190.

¹¹ Salaberry: *Voyage*, 62–67.

¹² Salaberry: *Voyage*, 68–69.

¹³ Salaberry: *Voyage*, 69–70.

azonnal visszaadta a magyarok kiváltságait és előjogait, hiszen „a zúgolódást felváltotta az örömmujongás”.¹⁴

A XVII. levélben hosszasan értekezik Magyarország államigazgatásáról és kormányzati gyakorlatáról. Leírja, hogy Magyarország területe 52 vármegyéből áll, a vármegyék élén a mágnások soraiból kikerülő főispánok állnak, közülük tizenkettő örökletes főispán. Egyéb funkcióik mellett a főispánok dolga vármegyéjük nemesi gyűlésének összehívása a közügyek megtárgyalása céljából. Figyelme még olyan apró részletekre is kiterjed, amit nyilván Pozsonyban a diétán vett észre, például hogy a megyei nemesek mindig a saját főispánjuk címerét hordják a tarsolyukon (*sabretache*).¹⁵

A magyar nemesség élén négy báró áll: a nádor, az országbíró, a horvát bán és a tárnokmester. Rajtuk kívül még további hat báró, az 52 főispán és a spanyol grandokhoz hasonlítható mágnások alkotják az országgyűlés felsőházát. Az alsóházban a nemesség, az alsópapság és a városok követői üléseznek. A legjelentősebb magyar főnemesi családok: az Eszterházy, a Batthyány és a Grassalkovics familia.

Az ország elsőszámú méltósága a nádor. Ő tulajdonképpen az alkirály, aki rendelkezik olyan előjogokkal is, amelyekkel egy alkirály nem. Bizonyos esetekben a koronára visszaháramló magánvagyon őt illeti, ő hívja össze az országgyűlést. Háború és béke kérdésében döntő szava van. Menesztéséhez a király és a nemzet együttes döntése szükséges, hivatalát csak hűségesküje megszegésekor veszti el.

Az ország második méltósága a primás. A harmadik az országbíró. Ő az igazságszolgáltatás feje. E hivatalt mindig a legjelentősebb magyar főnemesi családok töltik be.¹⁶

Salaberry éles szemű, jól felkészült utazó; magyar állapotokra vonatkozó alapos ismereteit mutatja, hogy az Aranybulla híres ellenállási záradéka kapcsán hangsúlyozza: „...ami leginkább meghatotta Lipótot, az a bizalom, hogy a magyar rendek hatályon kívül helyezték II. András nevezetes statútumát; ez ugyanis korábban megengedte a magyaroknak az alkotmányra törő fejedelem életének kioltását.”¹⁷

Rátérve a magyarországi közállapotokra helyteleníti, hogy csaknem az összes adóteher a parasztokat sújtja. „A parasztoknak semmilyen tulajdonuk nincsen; a földesurak földjeit csupán bérlokként bírják. Ezeket a földeket – járadékkötelezettség mellett – haszonbérletbe kapják; azonban a földet csak akkor lehet elvenni a paraszttól, ha másikat adnak helyette. Ők pedig nem hagyhatják el a földet, röghöz vannak kötve.

Azt nem tudom, hogy milyen erősek az ipart sújtó korlátozások; mindazonáltal úgy tűnik, hogy a földesúri gazdálkodás csapdájában vergődő nemesek egyetértenek az osztrák kormánnyal a fellendülés minden apró lehetőségének elfojtásában. E Magyarország jólétével ellentétes irányú politika nem használja ki a természet adta áldásokat.”¹⁸

A magyar bor kapcsán leírja, hogy Magyarország nem egy alkalommal került gazdaságilag lehetetlen helyzetbe Bécs méltatlan politikája miatt, hiszen azért, „hogy kelendőbbé tegyék az osztrák borokat, a magyarokat illetékekkel terhelték meg. Először Magyarországon fizetnek utánuk igen jelentős összeget, majd az Ausztriában megkövetelt tranzitvám és úthasználati illeték következik. Így egy vedernyi bor után, amely nyolc frankot ér, tizenöt frankot kell fizetni. Ha a magyar bort az örökös tartományok területén tárolják, akkor teljes összegű fogyasztási adót kell leróni. Ez vödörként öt fontot jelent; éppúgy, mintha ott, helyben meg is itták volna.

¹⁴ Salaberry: *Voyage*, 71.

¹⁵ Salaberry: *Voyage*, 72.

¹⁶ Salaberry: *Voyage*, 72–74.

¹⁷ Salaberry: *Voyage*, 75.

¹⁸ Salaberry: *Voyage*, 76–77.

Eme, a kereskedő számára igencsak tetemes előleget csak akkor térítik vissza, ha a határ menti vámhivatalok által kiállított igazolással bizonyítja, hogy a bor valóban elhagyta az ország területét. Ráadásul, ha északon akarják kivinni a bort, vödörként huszonnégy krajcárt kell fizetni; ha pedig a költségek csökkentése végett vízi úton kívánják szállítani, ugyanakkora mennyiségű osztrák bort is fel kell vásárolni.

Ezen részletek alapján láthatjuk, hogy minő igába hajtja az országot a birodalmi érdek.¹⁹

Jóllehet Magyarország és Ausztria közel fekszenek egymáshoz, a két náció között igen komoly ellentétek feszülnek. „Ízlésük, oktatási módszereik, fegyelmük, öltözködésük, lelkiviláguk egymásnak szöges ellentétei; az egyik fél lelkesedésével szemben áll a másik fél józansága. A jelen Európa politikai berendezkedése, országaik érdekei és erkölcsi indokok egyaránt szétválasztják őket. A két nép közötti markáns különbség sokkal inkább természetből fakadó; nem olyasféle, mint, mondjuk, a spanyol és a portugál náció közötti másság.”²⁰

Mit bizonyítanak e fentebb vázolt töredékes képek? Mindenekelőtt azt, hogy Salaberry magyarsághépe a személyes tapasztalás élményanyagán és a közelmúltbeli magyar történetek krónikájához kötődő események olvasmányélményén nyugszik. Kiváltképp igaz ez a század osztrák–török háborúira; a legutóbbi pusztításának eleven nyomait saját szemével láthatta Erdélyben.

Ízig-vérig 18. századi utazó Salaberry. A konstantinápolyi célállomása mögött még ott kísért a misztikus Kelet egzotikuma iránti vonzalom, ám egy-egy megélt esemény leírása mögött már nemcsak a hallomások ellenőrizhetetlen mendemondája, hanem valós információ, komoly ismeretanyag is keresendő. Gondoljunk II. Lipót magyar királlyá koronázására; ez nemcsak egy rendkívüli esemény amolyan helyszíni tudósítást idéző színes, plasztikus leírása, nemcsak a pletykák, sugdolózások világa, hanem a magyar kormányzattörténet áttekintésének apropója is.

Megfigyelései sajátos iróniával ötvöződnek, kiváltképp érezzük ezt a magyar jellem megrajzolásakor. Mozaikszerű életképei a korabeli hétköznapok egy-egy jellegzetes színpontját villantják fel. Írása egy tájékozott, tisztafejű intellektuel gondolatait tükrözik, némi arisztokratikus fölényvel, de hát mégiscsak arisztokratáról van szó. Magyarországra vonatkozó levelei arról tanúskodnak, hogy tisztában van a térség gazdasági, társadalmi és politikai helyzetének alapvető problémáival. Ám nemcsak azért élvezetes olvasmány, mert egy külföldi szemével láttatja Magyarországot, hanem azért is, mert olykor kifejezetten szellemes észrevételei, adomái stílusát könnyedé, tényszerű megállapításait, információit pedig színessé, emberközelivé teszik. Illusztrációképpen íme egy adoma a XX. levélből: „...a megyei előjárónak [...] küldtünk egy értesítést Lugosba jövetelünkről, aki ezt továbbította az illetékes járási szolgabírónak. Emez – épp bálban lévén – két óra késéssel szerzett csak tudomást ittlétünkről, ezért aztán a megyei előjáró – hanyag kötelemteljesítés okán – megbotoztatta őt; a szolgabíró viszont a parancsait végrehajtó pandúrt, a pandúr pedig a parasztokat fenyegette, akik jobb híján lovaikat verték meg. Így esett, hogy érkezésünk apropóján Lugosban legalább ötven botütés lett kiosztva.”²¹

Ellentétpárokon nyugvó párhuzamai szellemesek, tömörek, sokatmondóak. („Amennyire közel fekszik Magyarország és Ausztria, olyannyira nagy az utálat magyar és német között.”²²) Metaforái, hasonlatai a fennkölt stíl tartozékai; például akkor, amikor Magyarországot az osztrák korona egyik legszebb virágaként említi (*un des plus beaux fleurons de la*

¹⁹ Salaberry: *Voyage*, 77–78.

²⁰ Salaberry: *Voyage*, 79.

²¹ Salaberry: *Voyage*, 87–88.

²² Salaberry: *Voyage*, 85.

couronne autrichienne);²³ vagy akkor, amidőn a klasszicizáló Salaberry Vergilius mottója a közelmúltban lezajlott háborúk még eleven nyomainak dramatizálására hivatott. („*Quae ipse miserrima vidi, quamquam animus meminisse horret luctuque refugit*”, azaz „mit láthattam siratni való, bár lelkem borzad, mert visszariasztja az emlék.”)²⁴

A 18. század vége táján – Salaberry írása legalábbis ezt mutatja – nyoma sincsen már a magyarokról szóló régebbi századok toposzainak. Nem említetik a kereszténységet védő magyar vitéz, aki nagyívó, nagyszívú rettenthetetlen, barbár, de állhatatlan hős is, hiszen hol a török, hol pedig az osztrák szolgálatába szegődik. A magyart nyíltszívű, emocionális és épp ezért könnyen félrevezethető népléleknek tartja. A nemes ősi jogokhoz való görcsös ragaszkodása viszont már nemcsak a Bécestől való függetlenség letéteményese, amint azt a korábbi útelíróknál olvashatjuk, hanem a fejlődés gátja is lehet. Az osztrák vezetés és a magyar nemesi politikai elit érdekharmonizációja persze korántsem egyszerű feladat; II. József – aki mellékesen a francia király feleségének a testvére és XVI. Lajos szövetségese – ezzel a helyzettel nemigen tudott mit kezdeni.

Salaberry azonban nemcsak politikai elemző, nemcsak a közelmúlt háborús eseményeinek taglalója, hanem a korabeli magyarországi mozaikok krónikása is, legyen szó akár a pesti egyetemről, akár a Nancyból érkező, közel kétezer kilométert megtett, Szeged alatt franciául beszélő, Délvidékre igyekvő telepesről. Ezen pillanatképek sajátos egyvelege teszi érdekes, tanulságos és élvezetes olvasmánnyá Charles-Marie d'Irrumberry, comte de Salaberry magyarországi leveleit.

²³ Salaberry: *Voyage*, 78.

²⁴ Salaberry: *Voyage*, 88.

*Utazás Konstantinápolyba, Itáliába és az Archipel szigetcsoportra*²⁵
*Németországon és Magyarországon át*²⁶

XV. levél

Presbourg,²⁷ november

A pozsonyi koronázást,²⁸ amely önmagában nézvést is rendkívüli eseménynek számított, még érdekesebbé tették az apró részletekben rejlő kulisszatitkok. Az a tény, hogy tudniillik a Császár az egyik fiát jelölte ki a nádori méltóságra,²⁹ különféle háttéralkuszokra és mind a

²⁵ Amint arra már a 9. lábjegyzetben utaltunk, az Archipel szigetcsoport értelemben ma földrajz-tudományi fogalom; több, egymáshoz közel fekvő szigetet, szigetcskét jelöl, de a 18. században a mai Égei szigetcsoport régies nevét, magyarul a görög szigettengert jelentette.

²⁶ Salaberry, Charles Marie d'Irrumberry, comte de: *Voyage à Constantinople en Italie, aux Îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie, de l'imprimerie de Crapelet*, Paris, chez Maradan, Libraire, rue Pavée-André-des-Arcs, n° 16. [1799.] Lásd még a 10. jegyzetet.

²⁷ Pozsony, németül Pressburg, 1919-től használt elnevezéssel Bratislava, jelenleg az 1993-ban létrejött Szlovák Köztársaság fővárosa. Itt jegyezzük meg, hogy a sokszor korántsem egyértelműen feloldható földrajzi nevek beazonosításánál az alábbi munkákat használtuk. Fényes Elek: *Magyarország geográfiai szótára I-II*. Pest, 1851.; Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helység-névlexikon*. Budapest, 1989.; Hajdú-Móharos József: *Magyar Településtár, Kárpát-Pannon*. Budapest, 2000.; Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II. köt.* Budapest, 1988.; Vályi András: *Magyar országnak leírása. Mellyben minden hazánkbéli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle terméshelyi tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerént feltaláltatnak, I-III.* Budán, A Királyi Universitásnak Betűivel, 1796–1799. Vistai András János: *Tekintő – Erdélyi helynévkönyv* online 2013. 10. 23.

http://www.lorincz-veger.hu/magyar/documents/erdelyi_helynev_A-H.pdf;

http://www.lorincz-veger.hu/magyar/documents/erdelyi_helynev_I-P.pdf;

http://www.lorincz-veger.hu/magyar/documents/erdelyi_helynev_Q-Zs.pdf. Ezeket csak akkor tüntetjük fel, ha szó szerint idézzük valamelyiket!

²⁸ II. Lipót (Bécs, 1747. május 5. – Bécs, 1792. március 1.) német–római császár, apostoli magyar király, Csehország királya, Ausztria szuverén főhercege (1790–1792.) I. Lipót néven korábban Toszkána nagyhercege volt 1765 és 1790 között. Először német–római császárrá koronázták meg Frankfurt am Mainban 1790. október 9-én. Mozart erre az alkalomra komponálta az ún. „Koronázási” zongoraversenyét (Piano Concerto No.26 „Coronation” K.537.) 1790. november 15-én Pozsonyban tették fejére a magyar koronát, végül pedig 1791. szeptember 6-án cseh király lett Prágában. (Mozart erre az alkalomra írta az oly sokat vitatott Titus kegyelme, La Clemenza di Tito, K. 621. című operáját.) http://de.wikipedia.org/wiki/Leopold_II._%28HRR%29 Letöltés: 2013. 10. 20.

²⁹ Habsburg–Lotaringiai Sándor Lipót (Erzherzog Alexander Leopold Johann Joseph von Habsburg) osztrák főherceg, magyar és cseh királyi herceg, Toszkána hercege, 1790-től haláláig Magyarország nádora 1772. augusztus 14-én született Firenzében, és 1795. július 12-én halt meg az alsó-ausztriai Laxenburgban. Apja a Habsburg–Lotaringiai-házból való Lipót toszkánai nagyherceg (1747–1792), a későbbi II. Lipót osztrák főherceg, német–római császár, magyar és cseh király, anyja a Bourbon-házból való Mária Ludovika spanyol infánsnő (Mária Luisa de España, 1745–1792). http://hu.wikipedia.org/wiki/Habsburg%E2%80%93Lotaringiai_S%C3%A1ndor_Lip%C3%B3t_magyar_n%C3%A1dor. Letöltés: 2013. 10. 20.

mai napig suttogott mendemondákra adott okot, ezenkívül pedig azt eredményezte, hogy az Udvar kiváltképp szigorú rendszabályokat léptetett életbe.

A Pálffyak³⁰ és a Zichyek³¹ szintén igényt tartottak erre a méltóságra. Végül, a két frakció többségi támogatását élvezve, Sándor Lipót főherceg nyerte el a tisztséget. Ez szerte-foszlatta Zichy és az őt feltétel nélkül szép számmal támogató magyarok reményeit, aki elismertségét többek között annak köszönhette, hogy országbíró (*iudex curiae*) volt.

Egyébiránt az Udvar viselkedése szintúgy különös figyelmet érdemelt. A magyarok jóindulatának elnyerése végett a lehető legnyájasabban és legkedvesebben viselkedtek velük, testvéri érzelmeket mutattak irányukban úgy, hogy mindezt igen kifinomult finom rafinériával ötvözték. Először is a szemeket akarták elkápráztatni. Minden udvarhölgy magyar viseletet öltött magára. A külsínt a politika szolgálatába állították. Egy lehetetvékony fátyolszövet díszítés segítségével tökéletesítették a magyar ruhákat, melyek így ügyesen elfedték a legapróbb hiányosságokat is. A természetes magyar hölgyek túlméretezett bájai pedig még félelmetesebbnek tűntek Lujza hercegnő légiességével mellett.³²

A gyémántokkal ékesített fekete hajkoronák csodálatos látványt nyújtottak: a főúri szalonok fogadótermei káprázatosak voltak, és mintegy négyszáz személy vett részt a rendezvényeken. Többek között megjelent a nápolyi királyné,³³ Ferdinánd főherceg³⁴ hitvese, aki

³⁰ Erdődi herceg Pálffy Károly József Jeromos (Karl Joseph Hieronymus Pálffy, Bécs, 1735. szeptember 30. – Bécs, 1816. május 25.), politikai karrierjét Zemplén vármegye főispánjaként kezdte, rövidesen az Aranygyapjas Rend lovagja lesz, 1783. augusztus 4-én pedig a *curiae regiae magister* méltóságot kapta II. József császártól, aki 1787. március 4-én Magyar- és Erdélyország udvari kancellárjává nevezte ki, és egyúttal kitüntette őt a magyar Szent István-Rend Nagykeresztjével. 1791-től Pozsony vármegye örökös főispánja és Pozsony várának kapitánya, 1807-ben pedig szolgálataiért hercegi rangra emelik. A magyar irodalom egyik legjelentősebb mecénásaként tartják számon, aki szabadkőműves lévén a magyarországi páholyok nagymestere volt.
http://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A1lffy_K%C3%A1roly_J%C3%B3zsef_Jeromos. Letöltés: 2013. 10. 20.; Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái, X. köt.* (Ótocska–Popea) Budapest, 1905. Online hozzáférés, letöltés: 2013. 10. 20.

³¹ Vázsonkőy Zichy Károly József Ferenc Xavér Kázmér János Nepomuk (1753. március. 4 – 1826. szeptember 28), a bécsi Theresianumban nevelkedett, 1782-ben II. József Békés megye főispánjává nevezte ki, 1788-tól pedig országbíró s a helytartótanács elnöke. Az 1790-i országgyűlésen ő volt az alkotmányos kiegyenlítés egyik támogatója. 1808-tól az Aranygyapjas Rend lovagja. Szolgálatiért (hadügy-, államminiszteri tevékenység) 1821-ben a Szent István Rend gyémántjait kapta meg.
<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC17155/17267.htm>. Letöltés: 2013. 10. 20.

³² Lujza Mária Amália Terézia, (Luisa Maria Amelia Teresa di Borbone-Due Sicilie, Nápoly, 1773. július 27. – Bécs, 1802. szeptember 19.), a Bourbon-ház nápolyi ágából származó királyi hercegnő, Mária Terézia császárné és királynő unokája, Toszkána nagyhercegnője, mivel Ferenc császár öccséhez, Habsburg–Toscanai Ferdinánd József János főherceghez (1769–1824), a későbbi III. Ferdinánd toszkánai nagyherceghez ment feleségül.
http://hu.wikipedia.org/wiki/Bourbon%E2%80%93Szc%C3%ADliai_Lujza_toszk%C3%A1nai_nagyhercegn%C3%A9. Letöltés: 2013. 10. 9.

³³ Habsburg–Lotaringiai Mária Karolina Lujza Jozefa Johanna Antónia főhercegnő (Erzherzogin Maria Karolina (Caroline) Luise Josepha Johanna Antonia von Österreich, olaszul Maria Carolina d'Asburgo-Lorena, Bécs, 1752. augusztus 13. – Hetzendorf , 1814. szeptember 8.), I. (Lotaringiai) Ferenc német–római császár (1708–1765), és Mária Terézia császárné, osztrák uralkodó főhercegnő, magyar és cseh királynő (1717–1780) 13. gyermeke. Osztrák főhercegnő, magyar és cseh királyi hercegnő, Nápoly és Szicília királynéja.
http://hu.wikipedia.org/wiki/Habsburg%E2%80%93Lotaringiai_M%C3%A1ria_Karolina_Lujza_f%C5%91hercegn%C5%91. Letöltés: 2013. 10. 9.

a magyar hölgyek barátságát kérte leánya számára. Az új uralkodó és gyermekei magyaros öltözékben jelentek meg, a nápolyi király viszont civil ruhát viselt, kicsiny szablyával az oldalán hangoztatva: ezentúl kizárólag pantallóban és bundában fog járni. Nyájas kedélyességével viszont épp annyi szívet hódított meg itt, Pozsonyban, mint amennyit korábban Bécsben.

Végül pedig tűzijáték zárta a káprázatos eseményt, ám ki gondolta volna: attól tartván, hogy a nép kőhajításokkal nyilvánítja ki a pompa iránti elkeseredett megvetését, – félvén az üvegcserepektől – legyen bár főúr, dáma vagy csupán egyszerű kíváncsiskodó, az ablakmélyedések közelébe se mertek menni.

Másrésről, hogy a ceremónia biztonságos lefolyását garantálják, hatezer állig felfegyverzett gránátost sorakoztattak fel, fejenként hatvan lószerral, továbbá húszezer katonát helyeztek harckészültségbe a környéken, hogy szükség esetén azonnal a városba teremjenek. Mindezt arra az esetre irányították elő, ha bizonyos személyek nem értettek volna egyet az eseményekkel, és nem csupán örömeiknek szándékoztak volna hangot adni.

A magyar királyi koronázási szertartásnál nehéz lenne szebbet találni. Nem könnyű eldönteni, hogy az eseményt kísérő pompa vagy maga a szertartás fenségesebb-e! A régmúlt időkben Székesfehérvárott zajlott le ez az esemény; e város mindmáig őrzi az Alba Regia nevet; később Buda, utóbb Pozsony lett a koronázó város. A ceremónia folyamán az uralkodó, a főurak, a papság és a nép más-más szerepet játszik. Az esemény egymást követő részei a város más-más pontjain játszódnak. Az uralkodó lóháton érkezik a templomhoz német és magyar csapatok gyűrűjében, a polgárőrségtől kísérve. A német gránátosok sorfala a kordon.

Ez utóbbi már csak azért is figyelemreméltó, mert eddig idegen katonák sohasem vettek részt a magyar király megkoronázásán. Az uralkodó a templomot az ellenkező oldalon lévő kijáraton hagyja el. Lóháton érkezett, míg most gyalog távozik. Vállán Szent István palástja, amelyet szentek piciny alakjainak domborúan hímzett figurái borítanak. Kezében tartja az országalmát és a jogart, új hatalmának a jelképeit. Az utcákat virágok borítják, a drapériák piros, fehér, illetve zöld színben pompáznak. Mindenütt katonák és bámszködők hada.

Ez ideig a túlzottan keskeny utcák miatt nem teljességében élvezni a látványt. A ceremónia legszebb része a Ferencesek terén zajlik, ahol az egyházi szertartás katonai parádéval egészül ki. Ezen fegyelmezett alakzatok menetelésének sajátos ellenpontja a magyar nemesség kuszaságában is oly pompázatos megjelenése, akik csodás lovaik hátán ugratnak fel-alá, majd a szélrózsza minden irányába szétszélednek és vágtatnak. A katonai sorfal egy-egy harci öltözete szinte vonzza a tekinteteket: a sisakforgók, a gyémánt, arany, türkiz és skarlát színű díszítések csillog-villognak a napsütésben, míg a lovas századok mint megannyi megszülető és elillanó szívárvány kápráztatják el az ember szemét. A magyarok lóhá-

³⁴ I. Ferdinánd, teljes nevén Ferdinando Antonio Pasquale Giovanni Nepomuceno Serafino Gennaro Benedetto (Nápoly, 1751. január 12. – Nápoly, 1825. január 4.), Bourbon-házból származó királyi herceg, VIII. Károly nápolyi király és Mária Amália lengyel királyi hercegnő harmadik gyermeke. 1759–1816 között III. Ferdinánd néven Szicília uralkodója, 1759–1799, 1799–1806 és 1815–1816 között IV. Ferdinánd néven Nápoly királya, majd 1816-tól haláláig I. Ferdinánd néven egyesíti a két területet, és létrejön a Nápoly–Szicíliai Királyság. Ezt az államalakulatot az angol, a francia, az olasz, a német stb. szakirodalom kettő, mindkettő „Szicília-ként” tartja számon; lásd Kingdom of the Two Sicilies, Royaume des Deux-Siciles, Regno delle Due Sicilie, Königreich beider Sizilien. http://fr.wikipedia.org/wiki/Ferdinand_Ier_des_Deux-Sicules. Letöltés: 2013. 10. 9. http://hu.wikipedia.org/wiki/I._Ferdin%C3%A1nd_n%C3%A1polyi%20%80%93szic%C3%ADliai_kir%C3%A1ly. Letöltés: 2013. 10. 9.

ton olyanok, mint a regék kentaurjai. Elég megnéznünk a ruházatukat, szőrméiket, cobolyprém süvegeiket, tollforgóikat, csodálatos ékkövek díszítette szablyáikat, lószerszámjaikat, és a gyöngyökkel kirakott aranszállal hímzett sárga, piros vagy zöld csizmáikat, amelyek láttán hajlamosak vagyunk azt gondolni: több mint a felük akár tíz évre elzalogosította javait, hogy mindezt megengedhesse magának.

Dicső eleink viselkedhettek így a lovagi tornák alkalmával, amikor is erdeiket, váraikat és malmaikat zálogosították el a nemes cél érdekében. A látvány csúcspontjaként végül megjelenik az uralkodó, az érsekek és a püspökök kíséretében, akik püspöksüvegükkel a fejükön, pazarul díszített öltözékekben vonulnak fel. A sok öregurat szolgálók hada kíséri, akiknek többek között az is a feladatuk, hogy segítsék uraikat bizton a nyeregben maradni.

Miután az uralkodó a Ferencesek terén esküt tett arra, hogy megtartja a magyarok ősi jogait, a város közepén, a Duna-parton található ... nevű hegyre kísértetik.³⁵ A király lóháton felvágatja a hegyre, kirántja a szablyáját, majd a levegőben megsuhogtatva azt, a földet négy részre osztja általa. Ez a mozdulat ama tatár szertartást idézi, midőn a fővezér – felállván az asztaltól – engedélyezi, hogy alattvalói is nekiláthassanak a vacsorának. Bálok, tűzijátékok, és bajvívás zárta le ezt a kizárólag keresztény uralkodónak kijáró megismételhetetlen eseményt.

XVI. levél

Magyarország

Magyarországot északon Morvaország és Német-Lengyelország, keleten Erdély és Oláhföld, délen Szlavónia és Szerbia, nyugaton Horvátország, Stájerország és Ausztria határolja.

Jóllehet a természet a magyarokat az osztrákok szomszédságában helyezte el, jellemük annál inkább távol áll egymástól. A különféle korszakokban Magyarország területét elarasztó népcsoportok neveinek feltárása a történelem feladata. Az írástudók véleménye megoszlik ebben a kérdésben. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy az első településeket a mandzsú-tatórok hozták létre.³⁶ Ezek különböző néven és más-más történelmi korszakokban egész Magyarországon folyamatosan jelen voltak.

Vannak olyan népek, ahol a nemzeti karakter a fajok keveredése révén elhalványul, így aztán igen nehezen ragadható meg. A magyarok viszont már a születés pillanatában rendelkeznek mindazokkal a hajlamokkal és vélelmekkel, amelyek lelkületüket éppúgy egyedivé teszik, mint arcvonásaik és öltözködésük és egész megjelenésük. Nem kell a sárga–fekete határsorompót figyelni ahhoz, hogy – Ausztriát kelet felé elhagyva – megtudjuk: Magyarországon vagyunk.

³⁵ A pozsonyi Koronázási Dombról ír itt Salaberry. Amint a szövegből is kiderül, erre a dombra lovagolt fel az újonnan megkoronázott magyar király, és tett négy kardvágást a négy égtáj felé, jelezve ezzel: a királyságot bármely égtájból jövő támadással szemben megvédi.

³⁶ Kínát csaknem ugyanazokban az évszázadokban árasztották el a barbárok, mint Eurázsia nyugati felén a Római Birodalmat. Ezeket a különféle barbár törzseket a 18. századi francia történétírók egy része „*les Tartares Manchoux*”, azaz mandzsú-tatórok névvel jelöli Eurázsia nyugati felén is. Lásd például Joseph Jouve híres munkáját *Histoire de la conquete de la Chine par les Tartares manchoux à laquelle on a joint un accord chronologique des annales de la monarchie chinoise, avec les epoques de l'ancienne histoire sacree & profane, depuis le deluge jusqu' a Jesus-Christ tom. I-II...par M. Vojeu de Brunem B. & P.D.M. [pseud.] Lyon, Frères Duplain, 1754.*

Ha olyan emberekkel találkozunk, akik szabadságukat szinte gyermeketeg módon szeretik, akik jobban kötődnek a szavakhoz, mint a való világhoz, akik hazájuk iránt – amely meggyőződésük szerint az országok legszebbike, és amelyet persze oly könnyen hagynak el – szélsőségesen elfogultak, akik különleges képességgel rendelkeznek arra nézvést, hogy több nyelven kifejezzék magukat, és akik a lehető legkomolyabban beszélnek országgyűlésükről, valamint alkotmányuk maradványairól (amely leginkább durcás gyerek kezébe adott játékszerrel hasonlatos, hiszen mind az országgyűlés, mind pedig az alkotmány a lakosság nagyobbik hányadának inkább kárára, sem mint hasznára van),³⁷ nos, ha ilyen férfiakkal és nőkkel – legyen akár ifjú, akár időskorú – találkozik az ember, biztos lehet abban, az illető magyar.

II. József legnagyobb hibája az volt, hogy nem tudott mit kezdeni a magyarok jellemével. Az általa bevezetni kívánt változtatások nagy része üdvös volt; ehhez azonban úgy kezdett hozzá, miként a vaskalapos orvos, aki gyógymódja csalhatatlanságában bízva – nem kímélvén a beteget –, tönkreteszi a gyógyír hatását. József jobbító szándékai csak szitkozódást váltottak ki egy olyan népből, amely mind a gyűlöletben, mind a szeretetben szélsőségekre hajlik. Maguk között csak így hívták: hogy II. József a zsarnok, aki Magyarország királyának mondta magát. Miután egyetértenek abban, hogy a néhai császár reformjaiban voltak megszívlelendő dolgok is, azt kérték Lipóttól: semmisítse meg bátyjának minden intézkedését, miközben maguk hitet tettek a reformok nagy részének elfogadására mellett, de immár alkotmányos úton. Igaz viszont az is, hogy II. József eléggé lekezelően viseltetett oltalmazó pajzsuk, a szívüknek oly kedves alkotmányuk iránt: futárral hozatta el a királyi koronát és Szent István palástját; holt ez utóbbit a magyarok hite szerint az uralkodó az ő jelenlétükben kellett volna magára öltönn.

Jóllehet a magyarok egymásra roppant irigyek, az egyik legföltettebb, mondhatni, sarkalatos joguk az adók önkéntes megszavazásának a joga. Csakhogy II. József a megkérdezésük nélkül, saját kénye-kedve szerint vetett ki rájuk terheket. Végül ez a nép, amellyel ilyen kíméletlen módon bántak el, a zavargások élharcosa lett, a forrongás pedig keresztülhúzta a néhai császár reményeit és nagyszabású terveit. El kellett ismernie vereségét; büszke jellemét meghajlásra kényszerítették. Utolsó napjaiban visszaküldte Budára a királyi jelvényeket, és ígéretet tett a koronázására. Most II. Lipót lépett eme még mindig ingoványos talajra. Úgy kezdte, hogy visszaadta a magyaroknak jussaikat és kiváltságait, akik persze nem voltak maradéktalanul elégedettek, mivelhogy az ősi jogaikat megerősítő császári diploma helyett mindössze egy magánoklevelet kaptak, a zúgolódást mégis örömujjongás váltott fel; csakúgy, mint a gyermeknél, hol a sírást nem sok választja el a nevetéstől. Lipót ily könnyedén nyert békét, és egyúttal megszerzte negyedik fiának, a főhercegnek a nádori méltóságot. Ennek a döntésnek igen érdekes következményei lehetnek; ám ahhoz, hogy ezt jobban megértsük, szemügyre kell vennünk az ország kormányzati formáját.

³⁷ Salaberry, aki XVI. Lajos feltétlen híve, meg volt győződve arról, hogy az ősi jogai védelmében az uralkodóval szemben fellépő francia nemesség is felelős azért a zűrzavarért, amely 1789-ben ki-robbant Franciaországban.

XVII. levél

Magyarország

Magyarországon 52 vármegye található, amelyeknek a vezetői közül tizenkettő örökletes főispán, míg a többiek egyszerűen csak főispánok. Közvetlenül a korona alárendeltjei. Minden mágnás, még az egyszerű báró is lehet főispán. Ennyi a különbség az egyszerű és az örökletes főispánság között. Ugyanígy bármelyikük lehet nádor is. Egyéb feladataik mellett a főispánok dolga vármegyéjük nemesi gyűlésének az összehívása a közügyek megtárgyalása végett; a megyei nemesek pedig mindig főispánjuk címerét hordják tarsolyukon.

A magyar nemesség élén négy báró áll: a nádor, az országbíró, a horvát bán és a tárnokmester. Rajtuk kívül még további hat báró, 52 főispán és a spanyol grandokhoz hasonlítható mágnások alkotják az országgyűlés felsőházát. A másik házban találhatók a nemesség, az alsópapság és a városok követői. A mágnások között három herceg is van; ők azonban birodalmi hercegek, hiszen Magyarországon csak grófok és bárók vannak. A három herceg: Esterhazy,³⁸ Bathiani³⁹ és Czalkovich.⁴⁰ A legelső éves jövedelmét kilencszázezer forintra, a harmadikét négyszázezer forintra becsülik.

Az ország első méltósága a nádor; ő az alkirály. Rendelkezik azonban olyan előjogokkal is, amelyek egy alkirályt soha nem illethetnek meg. Bizonyos esetekben a koronára visszaháramló magánvagyon is őt illeti; ő hívja össze az országgyűlést. Menesztéséhez a király és a nemzet együttes döntése szükséges; így hát leváltásához csupán az egyik fél akarata nem elegendő. Hivatalát csakis hűségesküje megszegésekor vesztí el. Háború vagy békekötés esetén csak a nádor adhatja ki a menetparancsot, és ő vezényli a csapatokat.

Az ország második méltósága a primás. A harmadik az országbíró, aki az igazságszolgáltatás feje; e tisztséget Magyarország legbefolyásosabb famíliái töltik be. Szerepe kiváltképp akkor jelentős, amikor az országnak nincsen nádora.

³⁸ Esterházy (melléknévén a „fényes”) Miklós József herceg (Bécs, 1714. december 18. – Bécs, 1790. szeptember 28.), az Esterházy család fraknoi ágából született magyar főrend, aki nem sokkal Lipót koronázása előtt halt meg, így elsőszülött fia, Esterházy Antal (1738–1794) örökölte apja hercegi rangját, jóllehet még 1783-ban – a pompát kedvelő „grand seigneur” és vitéz katona – elérte a császári udvarnál, hogy az Esterházy család minden férfitagját hercegi rangra emeljék.
http://hu.wikipedia.org/wiki/Esterh%C3%A1zy_Mikl%C3%B3s_J%C3%B3zsef. Letöltés: 2013. 10. 9.

³⁹ Némethújvári gróf Batthyány József Félix János Nepomuk Ádám (Bécs, 1727. január 30. – Pozsony, 1799. október 23.), esztergomi érsek, bíboros, hercegprimás. Batthyány Lajos grófnak, a későbbi nádornak és Kinsky Teréziának a fia volt. Itt nyilvánvalóan a hercegprimás – hercegi rang téves áthallásáról van szó! http://hu.wikipedia.org/wiki/Batthy%C3%A1ny_J%C3%B3zsef. Letöltés: 2013. 10. 9.

⁴⁰ A koronázáson jelen lehetett Gyarakai gróf Grassalkovich Antal, (Ürmény, 1694. március 6. – Gödöllő, 1771. december 1.), királyi személynök, kamaraelnök, koronaőr, Mária Terézia királynő egyik fő bizalmasa, a fia, és az unokája. Fia, Gyarakai herceg Grassalkovich Antal (Pest, 1734. augusztus 24. – Bécs, 1794. május 6.) birodalmi herceg, Bodrog és Zólyom vármegye főispánja. Az unoka, szintén Antal (Pozsony, 1771. szeptember 12. – Gödöllő, 1841. szeptember 9.), birodalmi herceg, királyi kamarás, aranygyapjas vitéz, Csongrád vármegye főispánja.
http://hu.wikipedia.org/wiki/Grassalkovich_Antal_%28korona%C5%91r%29. Letöltés: 2013. 10. 9.;
http://hu.wikipedia.org/wiki/Grassalkovich_Antal_%28f%C5%91isp%C3%A1n,_1734%E2%80%931794%29. Letöltés: 2013. 10. 9.;
http://hu.wikipedia.org/wiki/Grassalkovich_Antal_%28f%C5%91isp%C3%A1n,_1771%E2%80%931841%29. Letöltés: 2013. 10. 9.

A diétát a már említett két kamara alkotja. A nemesek házának elnöke a személynök, a mágnásoknál pedig személyesen a nádor elnököl. Az elnök ugyanazon jogokkal bír, mint a mi nemzetgyűlésünk elnöke; senkibe nem fojthatja bele a szót. Az ülések és a határozathozatalok egyaránt sajátos módon zajlanak. Mindenki egyszerre beszél, egyesek az asztal tetején ülnek, mások a székeken lovagló ülésben; aki beszédet akar tartani, az feláll. Amennyiben hajlandóak a résztvevők az illetőt meghallgatni, egyetértésüket „halljuk”⁴¹ felkiáltással fejezik ki; ezt olyankor is mondják, amikor a már megunt szónokot el akarják hallgattatni. Épp olyan ez, mint az angol parlament *hear-him*⁴²-je. A felsőházban latin nyelven beszélnek. Itt születnek meg azok a lélek hevítette döntések, amelyek arról tanúskodnak, hogy a magyarok nagy jó szívűsége sokszor a józan ész rovására megy. A II. Lipót által visszaállított országgyűlésüket⁴³ az első adandó alkalommal arra használták fel, hogy megszavazzanak a császárnak négyszázezer, a császárnak pedig százezer forintot. Abbéli félelmükben, hogy a császár a népre nehezedő újabb adóterhetől tartván esetleg visszautasítaná ezt az ajánlatot, úgy döntöttek, hogy a nemesség egyedül állja a költségeket. Azt beszélik, hogy Esterhazy herceg a maga részéről hatvanezer forintot adott. Ugyanezen a gyűlésen történt az is, hogy a II. József törekvéseivel mindig szembeszálló magyarok kijelentették: ha a scistowai békekongresszuson⁴⁴ olyan feltételeket szabnának, amely új uralkodójuk felségjogát sérti, úgy ők viselik a háború minden terhét, emberben és pénzben egyaránt. Én átutaztam Magyarországon; itt aránytalanul megrágult minden az elmúlt két év alatt. Ez az örült ígéret, amennyiben megpróbálnák valóra váltani azt, csak tovább súlyosbítaná a nélkülözést.

Ami leginkább meghatotta Lipótot, az bizalom, hogy a magyar rendek hatályon kívül helyezték II. András nevezetes statútumát;⁴⁵ ez ugyanis korábban megengedte a magyaroknak az alkotmányra törő fejedelem életének kioltását.

A magyar bírósági hierarchia a következőképpen épül fel: Kerületi tábla, Királyi tábla, Hét-személyes tábla. A Királyi tábla tisztségviselőit a császár nevezi ki. A Hét-személyes táblán az országbíró elnököl. Magyarországon csaknem az összes adóteher a parasztokat sújtja; kiváltképp így van ez az állatállomány vonatkozásában, amelynek nagy száma ékes bizonyága a magyarok tatár eredetének. A parasztoknak semmilyen tulajdonuk nincsen; a földesurak földjeit csupán bérlőként bírják. Ezeket a földeket – járadékkötelezettség mellett – haszonbérletbe

⁴¹ Az eredeti szövegben: „ayouc”

⁴² *Hear him, hear him*, azaz „úgy van, úgy van, halljuk, hallgassuk őt, halljuk, hallgassuk őt” jelentéstartalommal a 17. század óta ezzel fejezték ki a szónoklattal történő egyetértést az angol parlamentben. A 18. század végén ezt a formulát a *hear-hear* formula kezdi felváltani – hasonló értelemben. http://en.wikipedia.org/wiki/Hear,_hear. Letöltés: 2013. 10. 9.

⁴³ Az eredeti szövegben „*la liberté de s'assembler*”, azaz „a gyűlekezés szabadsága” szerepel. Ez az ún. sarkalatos magyar nemesi jogok elidegeníthetetlen része, amelyeket a koronázási hitlevélnek kellett tartalmaznia, illetve megerősítenie, úgymint 1. a magyar nemesi alkotmány és az öröklési rend megtartása; 2. a Szentkorona őrzése Magyarországon; 3. az ország területi épségének őrzése; 4. a nőág megszakadása esetén szabad királyválasztás; 5. a későbbi királyok koronázási hitlevél kiadási kötelezettsége, ami az első négy pont garanciája. II. József semmibe vette, a trónra lépő II. Lipót az 1791-ik évi X. törvénycikkben elismeri, hogy a magyarok önálló alkotmánnyal rendelkeznek, ennél fogva a törvényesen megkoronázott király és az ő utódai is, Magyarországot annak saját törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára fogja kormányozni.

⁴⁴ Szvistov (Свищов) városa Bulgária északi részén, a Duna jobb partján fekszik. 1791. augusztus 4-én itt kötötte meg a békét Ausztria a Török Birodalommal (szisztovói béke).

⁴⁵ Az ellenállási jog (*ius resistendi*) az Aranybulla 31. cikkelye értelmében megadja a nemességnek azt a jogot, hogy ellenállást szervezzen a király ellen, amennyiben az uralkodó hűtlenné válik a népéhez, azaz a nemességhez.

kapják; azonban a földet csak akkor lehet elvenni a paraszttól, ha másikat adnak helyette. Ők pedig nem hagyhatják el a földet, röghöz vannak kötve.

Azt nem tudom, hogy milyen erősek az ipart sújtó korlátozások; mindazonáltal úgy tűnik, hogy a földesúri gazdálkodás csapdájában vergődő nemesek egyetértenek az osztrák kormányral a fellendülés minden apró lehetőségének elfojtásában. E Magyarország jólétével ellentétes irányú politika nem használja ki a természet adta áldásokat. Sikeres a selyem- és a dohánytermelés; az előbbi bérletbe van kiadva, az utóbbi pedig a császár bevételeit gyarapító jövedék. A dohány az ország egyik legfigyelemreméltóbb terméke; azt mondják, hogy ez az áru évente kétfélmillió hétszáz ezer ezüsthontot hoz Magyarországnak külföldről. 1779-ben egyedül Trieszt kikötőjében száz ezer font porított és hárommillió háromszáz ezer font leveles dohányt adtak el. Jelentős az égetett szeszek forgalma is, elsősorban Pesten.

Franciaországban úgy isszák a tokaji bort, mint a nevezetes fokföldi fajtát.⁴⁶ Ez egy eléggé édeskés fehér bor; nem hinném, hogy rászolgált a hírnevére. Ebből Magyarországon kevesebbet isznak, mint Lengyelországban és Oroszországban; az 1790-es évben csaknem milliós értékben adtak el belőle ebbe a két országba. Hogy kelendőbbé tegyék az osztrák borokat, a magyarokat illetékekkel terhelték meg. Először Magyarországon fizetnek utánuk igen jelentős összeget, majd az Ausztriában megkövetelt tranzitvám és úthasználati illeték következik. Így egy vedernyi bor után, amely nyolc frankot ér, tizenöt frankot kell fizetni. Ha a magyar bort az örökös tartományok területén tárolják, akkor teljes összegű fogyasztási adót kell leróni. Ez vödörként öt fontot jelent; éppúgy, mintha ott, helyben meg is itták volna. Eme, a kereskedő számára igencsak tetemes előleget csak akkor térítik vissza, ha a határ menti vámhivatalok által kiállított igazolással bizonyítja, hogy a bor valóban elhagyta az ország területét. Ráadásul, ha északon akarják kivinni a bort, vödörként huszonnégy krajcárt kell fizetni; ha pedig a költségek csökkentése végett vízi úton kívánják szállítani, ugyanakkora mennyiségű osztrák bort is fel kell vásárolni.

Ezen részletek alapján láthatjuk, hogy minő igába hajtja az országot a birodalmi érdek. Azért taglaltam kissé hosszasan a terheket, hogy szembe tudjam mindezt állítani a nádor jogkörével és hatalmával, rámutatva: a nyughatatlan magyarok beárnyékolta kormányzás bizonyos politikai hibát követett el azzal, hogy a nádor székét nem hagyta üresen, mint ahogy eleddig volt, vagy hogy egészen egyszerűen nem adta azt a magyar nagyurak kezére vissza. Törekvéseiktől ugyanis nemigen kellett tartani, és ha a nádori rangra emelkedésük maradéktalanul nem is teljesítette be vágyaikat, az egymás iránti irigység féken tartotta volna őket. Azonban egy királyi vérből származó nádor, aki eléggé taktikus ahhoz, hogy közéjük vegyülve kellő ügyességgel kihasználja ezt a jelleménél fogva könnyen illúziók kergetésére hajló népet, egy szép napon kivonhatja bátyja vagy unokaöccse fennhatósága alól az osztrák korona egyik legszebb virágát.

Amennyire közel fekszik egymáshoz Magyarország és Ausztria, olyannyira nagy az utálat magyar és német között. Ízlésük, oktatási módszereik, fegyelmük, öltözködésük, lelkiviláguk egymásnak szöges ellentétei; az egyik fél lelkesedésével szemben áll a másik fél józansága. A je-

⁴⁶ A francia szövegben „*On boit en France du vin de Tokai comme on boit du vin de Constance.*” Constantia, vagy vin de Constance, dél-afrikai desszertbor. Az 1680-as évek dereka táján kezdik el termesztetni Afrika déli nyúlványán, a fokföldi (Cape Colony, brit gyarmat) Constantia régióban; innen az elnevezés. A tizenhetedik és a tizenkilencedik század egyik legismertebb bora a világpiacra, ám a 19. század utolsó harmadának nagy filoxéra járványa ezt a szőlőültetvényt sem kímélte. Újjátelepítése és termelése 1980 táján kezdődött. (Klein Constantia 1980; Groot Constantia 2003.). http://en.wikipedia.org/wiki/Constantia_%28wine%29. Letöltés: 2013. 10. 9.; <http://www.kleinconstantia.com/>. Letöltés: 2013. 10. 9.; <http://www.grootconstantia.co.za/our-heritage/overview/?id=11>. Letöltés: 2013. 10. 9.

len Európa politikai berendezkedése, országaik érdekei és erkölcsi indokok egyaránt szétválasztják őket. A két nép közötti markáns különbség sokkal inkább természetből fakadó; nem olyasféle, mint, mondjuk, a spanyol és a portugál nációnál a közötti másság.

XVIII. levél

Buda, 1791. január 1.

1791. január elsején⁴⁷ nekivágtam a Bécstől Konstantinápolyig tartó, igen hosszú útnak; ez utóbbi városba végül március elsején érkeztem meg. Egy négykerekű német kocsim volt, amely a Bécstől Szvistovig tartó hitvány utat kiválóan bírta; csupán Budán volt egy kisebb balesetem. Mindenesetre a bérkocsis (*veturino*), aki eladta, esküdzött a jóistenre („*dio sanctissimo*”). Így aztán én felkészültem minden rosszra! Az út egészen Budáig kikövezett; eléggé szép is, de a sietős utas számára csak kevés figyelemreméltó dolog van rajta. Az utolsó birodalmi várost, Fischamentet⁴⁸ elhagyva megszabadulunk a sorompókkal járó gondoktól. Rackendorfban a Bathiani hercegnek⁴⁹ van szép kastélya; ez csakúgy négyszögletet formáz, mint az országban látott összes többi kastély. Kedvelik az angolkertet, és nagy előszeretettel használják a zöld zsalugátéereket. Sík vidéket látunk, a föld fekete színe termékenységről árulkodik. Már csak arra lenne szükség, hogy a termelők tulajdonába kerüljön; a hiba éppen az, hogy nagyon kevés ember kezén van az összes földterület. A falvak rendszerint egy utcából állnak, s eléggé elvadult képet mutatnak. Győr városa a törökök 1683-as vereségéről nevezetes,⁵⁰

⁴⁷ Az itt következő szöveg Salaberry saját jegyzete. „Tulajdonképpen december 31-én indultam el; ennek oka igen egyszerű: féltettem az erszényemet az újévi jókívánságoktól. Az egész német szolgaszemélyzet, lakások és lovások egyaránt *buona manciat* (borravalót) kérnek az embertől elutazása előestéjén, illetve az uruknál vett vacsora másnapján. Ez nemcsak költséges, hanem ellentétben is áll uraik fényűzésével és gőgjével.”

⁴⁸ Fischament, ausztriai város, Alsó-Ausztria tartomány Bécs környéki kerületében található.

⁴⁹ Kiszsidány (németül Roggendorf, horvátul Lukindrof), község Vas megyében, a kőszegi járásban. Vályi András ország leírásában „Német Zsidány, Rochendorf. Német falu Sopron Várm. földes Ura Hg. Eszterházy Uraság, lakosai katolikusok, és evangélikusok, fekszik Peresznyének szomszédságában, mellynek filiája; Sopronhoz 4, és Kőszeghez 1 mértföldnyire; hegyes határja 2 nyomásbéli, búzát, rozst, árpát, zabot, és pohánkát terem, bora savanyú, erdeje, legelője van.” Kastélyról tehát szó sincsen. Salaberryt itt nyilvánvalóan becsapja emlékezete. Kőszeg környékén járván viszont láthatta a mai formájában 1710-ben felépült Patthy-kastélyt, ahol ez idő tájt gróf Festetics Imre (1762–1847), a magyar örökléstan és állatnemesítés egyik úttörő alakja élt és alkotott. A már citált Vályi András írja: „Kis és Nagy-Paty, 2 magyar falu, Vas vmegyében, ut. p. Kőszeghez 1 óra, 263 kath. lak. Birja h. Eszterházy.” Vályi András (1764 – 1801), statisztikus, földrajztudós, pedagógus, a pesti egyetemen a magyar nyelv első tanára 1799-ben. Fő műve a Magyar országnak leírása. Mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történetyek, külömbféle termésbeli tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerint feltaláltatnak. I-III. köt. Buda, 1796–1799. (<http://www.arcanum.hu/fszek/> Letöltés: 2013. 10. 8.) A továbbiakban a helységnevek feloldásakor – ha egyéb jegyzés nincsen – hivatkozás nélkül Vályi András ezen ország leírását használjuk, hiszen ez időben szinte egybeesik Salaberry magyarországi útjával. A mai alakok feloldásához pedig – ha szükséges – a Wikipédiára támaszkodunk!

⁵⁰ Az itt következő szöveg Salaberry saját jegyzete. „Bécs második ostroma, amelyet a százezer embernek parancsoló Kara Musztafa nagyvezír vezetett, 1683-ban volt. A császár és a császárné elmenekült. Az ostromot szeptember 12-én Sobieski János lengyel király törte meg. A visszatérő császár azonban – valószínűleg azért, mert túl sokkal tartozott neki – elég hidegen bánt vele.”

menekülésükkor Bécstől egyhuzamban a több mint negyven mérföldre fekvő Gyórig futottak. Az ország amennyire termékeny, olyannyira kevésbé művelt.

A magyarok szerint Buda a világ elsőszámú városa, valahogy úgy, mint ahogy Westfália legszebb kastélya Thunder-ten-Tronckh báróé.⁵¹ A Duna fenségesen hömpölyög egy viszonylag magas domb aljánál; és valószínűleg a lehető legjobb megfontolásból építették a legszebb városukat két hegyszoros közé, amelyeket csak a várból lehet észrevenni. Még katonai szempontból is nagy nyereség lenne egy megerősített várost oly magasra építeni, ahonnan az országot Temesvár irányában legalább húsz mérföld mélységig állandóan ellenőrizni lehet. A budai vár elég szép, a város azonban legalább annyira csúnya, mint amennyire drága ott az élet; az Elefánthoz címzett fogadóra mindig is emlékezni fogok. *Perfidus hic caupo*.⁵² Jóval előnyösebb átmenni Pestre, amelyet hajóhíd köt össze Budával. Budát 1686-ban foglalták vissza a törököktől, akik 1541 óta birtokolták azt. Egy pasalik fővárosa volt. Nagy készletet éreztem arra, hogy megnézzem a török művészet, vallás és erkölcsök elsődleges emlékeit. Láttam templomokat, amelyek egykor mecsetként szolgáltak, jóllehet nem sokat segítettek abban, hogy képet alkossak eredeti mivoltukról. Láttam még termálfürdőket és egy egész várost, amelyet Rascienstadtnak⁵³ hívnak, és szláv kolónia lakja.

Pest több látványosságot kínál, mint Buda. Nagy nehezen találtunk csak szállást, miután Mitterpocher abbé⁵⁴ úrhoz fordultunk, aki nagy műveltségű, rendkívül egyszerű és érdemes férfiú; mellest egy a mezőgazdaságról szóló, nagy becsben tartott munka szerzője. Ő mutatta meg nekünk az eredetileg jezsuiták számára készült, tetszetősen megépített kollégiumot. A természetrajzi terem gyönyörű, gazdag ásványtani gyűjteménye zsúfolásig megtölti a helyiséget. Magyarországon és Erdélyben rengeteg vasércbánya található, sőt aranybánya is van. A legnagyobb becsben tartott opálok Carchawból⁵⁵ származnak. Igen értékes malachit darabokat

⁵¹ Salaberry metaforikus áthallása Voltaire *Candide* című híres regényére utal. Eszerint a veszfáliai Thunder-ten-Tronckh báró úr kastélya maga a földi paradicsom; innen úzik el a főhős, mivel „Kunigunda és Candide találkoztak egy spanyol-fal mögött; a leány leejtette zsebkendőjét, Candide felemelte. Kunigunda egészen ártatlanul megfogta az ifjú kezét, a fiatal ember szintén ártatlanul, de mégis különös izgatottsággal, érzéssel és kimondhatlan bájjal kezét csókolt a fiatal lánynak; ajkuk találkoztak, szemükben tűz villant meg, térdeik megremegtek, és kezük el-eltevelygett. Thunder-ten-Tronckh báró úr történetesen a spanyol-fal mellett haladt el, s látván ezt az okot és okozatot, Candide-ot szapora farba-rugások közepette kikergette a kastélyából... Kiűzve a földi paradicsomból, sokáig mendegélt Candide...” – írja Voltaire. (Fordította Kemény Gábor)

⁵² *Perfidus hic caupo*, azaz Csaló e kocsmáros; utalás Horatius: *Szatírák*; Quintus Horatius Flaccus, *Sermones* I.1.29

⁵³ Ráckeve (németül Rautzenmarkt) Pest megyében, a Csepel-sziget déli részén található település a Duna partján.

⁵⁴ Mitterpacher Lajos (Bellye, 1734. augusztus 25. – Pest, 1814. május 24.), egyetemi tanár, az agrártudományok hazai úttörője. Amikor a nagyszombati egyetemet Budára, majd innen Pestre helyezték át, őt bízták meg az agrártudományok és mellette a természetrajz és technológia oktatásával. Ő lett az első agrártudományi tanszék, az *Oeconomica ruralis* vezetője és az agrártudományi oktatás első hazai professzora. A Pallas lexikon összekeveri bátyjával, Józseffel, hiszen Mitterpacher József néven írja le Mitterpacher Lajos életútját, tevékenységét. Szinnyei, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>. Letöltés: 2013. 10. 7.

⁵⁵ Carschaw, Eperjes, német nyelvű megfelelőjének (Perschau – Carschaw) áthallása. Az egyik legfontosabb opál lelőhely Vörösvágás, amely alig egy mérföldnyi távolságra van Eperjestől! „Vörösvágás Cservenicza. Tót falu Sáros Várm. földes Ura a’ Kir. Kamara, lakosai többfélék, fekszik Eperjeshez 1 1/4 mérföldnyire; határja néhol nehezen műveltetik, de jó, legelője, erdeje, és réttye elég van, Opál kövek is találtak vidékjén” – írja Vályi András. Az opál bányászat némi túlzással „világszenzáció” Salaberry ittjártakor, hiszen 1771-től kezdték bányászni, és 1778-tól – nagy hasznot hajtva – állami kezelésbe vették azt. A nemes opál Európa-szerte leghíresebb lelőhelye ez idő tájt a

is gyűjtötték össze. A terem két részből áll: az elsőt, amelyet az egyetem vásárolt Marianna főhercegnő⁵⁶ halálakor, huszonötezer forintba becsülik; a másik rész eladó. Ez egy professzor tulajdonát képezte. Ennek az állattani anyaga sokkal gazdagabb, mint az előzőé, hogy a kétfejű nyúlról, a kéttestű bányáról és a többi apró-cseprő csodákról ne is beszéljek.

XIX. levél

Budától Temesvárig csak a sík vidék unalma, csúnyasága és az utak kellemetlensége szembeötlő; ez gyakran elrettent a gyalogszerrel járástól. A selymesen lágy hangzású magyar falvak neveinek sajátos kontrasztja a szegénység, amelyről a házak lakóinak külleme tanúskodik. Kitseá, Ais, Komora, Nesműli, Oesa⁵⁷ neve a fülnek kellemesen hangzó, ám magukról a városokról ez már korántsem mondható el. Ide tartozik például az a prémekbe burkolózó magyar nő is, aki rövid szárú csizmájában a leglucskosabb ország sarát dagasztva imígyen szól heves szeretőjéhez: *bassani*. Körülbelül Magyarország közepén található, a legszomorúbb és legsárgább folyó mentén Fregedin.⁵⁸ Temesvár mellett találkoztam egy három férfiből, két asszonyból és két gyerekből álló francia családdal. Nancyból⁵⁹ jöttek Magyarország eme peremvidékére részben a Dunán, Bécstől pedig úgy, ahogy tudtak, egyetlen német szó ismerete nélkül tájékozódva, felváltva hordozva kisgyermeküket, akiknek frissessége legalább olyan meglepő volt egy ilyen út után, mint amilyen megható a velük való bánásmód. Ezek a jóemberek rokonaik után

vörösvágási hegyekben található. Vörösvágás Sáros vármegyében fekszik (ma Červenica, Szlovákia, eperjesi kerület.). Fényes Elek írja a 19. század közepén, hogy „a nemes tüzelő és szivárványzó opál Vörösvágás helység mellett, Dubnik és Libanka hegyeiben darlai torolványoktól körülvelt erekben és zugokban találtatik. Közéleben gyakran találtatik még opaljaspis, faopál, viaszopál...Vörösvágás egész Európában nevezetessé teszi opálkőbányája, mellyben igen szép s különféle színeket játszó nemes opálkő ásatik, melly talán egész világon legszebb.” Fényes Elek: *Magyarország leírása*. Pest, 1847. 286., 291.

⁵⁶ Habsburg–Lotaringiai Mária Anna Jozefa főhercegnő (Erzherzogin Maria Anna Josepha Antonia Johanna von Österreich; Bécs, 1738. október 6. – Klagenfurt, 1789. november 19.), Mária Terézia császárné második leánya, osztrák főhercegnő, német-római császári hercegnő, magyar és cseh királyi hercegnő. A családban használatos neve: Marianna, nemigen kedvelte anyja, viszont apja, Ferenc császár nagy szeretettel fordult a fiatal korától egészen élete végéig csont-tuberkulózisban szenvedő lánya felé. Bevezetette saját természettudományos olvasmányai, kutatásai. Ettől kezdve Marianna különös érdeklődést mutatott a kőzetek iránt. Ő rendszerezte apja hatalmas gyűjteményét. Később ez a gyűjtemény szolgált a bécsi Természettudományi Múzeum (*Naturhistorisches Museum Wien*) gyűjteményének alapjául. A főhercegnő önálló ásvány- és rovargyűjteményt is létrehozott; ebben nagy segítségére volt Born Ignác (Ignaz Edler von Born 1742–1791) erdélyi származású szabadkőműves tudós, akit korának egyik legnagyobb geológusként tartottak számon.

http://hu.wikipedia.org/wiki/Habsburg%E2%80%93Lotaringiai_M%C3%A1ria_Anna_f%C5%91hercegn%C5%91. Letöltés: 2013. 10. 5.;

http://de.wikipedia.org/wiki/Maria_Annavon_%C3%96sterreich_%281738%E2%80%931789%29. Letöltés: 2013. 10. 5.

⁵⁷ Köpcsény, németül Kitzsee, szlovákul Kopčany, horvátul Gijeca az ausztriai Burgenland tartományban található falu; Ács, város Komárom-Esztergom megyében; Neszmély, németül Nessmühl, község Komárom-Esztergom megyében; Komárom városa Komárom–Esztergom megyében; Ócsa, város Pest megyében.

⁵⁸ Szeged, németül S(z)egedin, Csongrád megye székhelye.

⁵⁹ Nancy város Franciaországban, a lotaringiai Meurthe-et-Moselle megye székhelye.

jöttek, akik egy I. Ferenc császár⁶⁰ által lotaringiaiakkal betelepített magyarországi faluban rendezkedtek be. Ilyen faluból több is van a Bánátban;⁶¹ mások meg német vagy szlovén ajkúak. Magyarországot azonban nem szabad csupán az általam leírtak alapján megítélni, hiszen ez az ország közepének rajzolata; a legműveltebbek részek viszont az Erdély felé eső és a Horvátországgal szomszédos területek.

XX. levél

Bánát

„*quae ipse miserrima vidit, quamquam animus meminisse horret luctuque refugit.*”⁶²

Temesvár Magyarország kulcsa, a Bánát fővárosa, ama utolsó nevezetes csata színtere, amely óriási emberáldozatot követelve rengeteg pénzt emésztett fel, az osztrák generálisok legiava odaveszett, az egykor virágzó táj pedig az enyészete lett.⁶³ Ez egy kiválóan megerő-

⁶⁰ I. (Lotaringiai) Ferenc német-római császárról van szó (Nancy, 1708. december 8. – Innsbruck 1765. augusztus 18.).

⁶¹ A délvideki térségnek, ahová többek között a 18. századi újjátelepítések is irányultak, egyik kiemelt térsége volt a Bánát, vagy más néven Bánság. Ez gyakorlatilag a Duna, a Tisza, a Maros és a déli Kárpátok nyugati széle által határolt terület. Fényes Elek leírásában a Bánát azt a 38 526 km²-es területet foglalja magában, amelynek határait északon a Maros, keleten a Tisza, délen a Duna vonala jelzi. Fényes: *Magyarország leírása*, 1847. 332., 342.; Kristó Gyula (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest, 1994. 78. A Bácska elnevezés a Duna–Tisza közének a Baja Szeged vonaltól délre eső részét takarja, míg a Temesköz a Bánság síkvidéki része. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, 1988. 1. köt. 133., 162–163., 2. köt. 633. Annak ellenére, hogy mind a lotaringiai, mind pedig a luxemburgi adminisztráció kemény retorziókkal igyekezett tiltani a délvideki térségbe irányuló emigrációt, közel 25 ezer főre tehető a Luxemburg-Lotaringia régióból főképp Magyarországra kivándoroltak összlétszáma a század folyamán. Hiegel, Charles: *Répression de l’émigration lorraine en Hongrie au XVIIIe siècle dans les bailliages de Bitche et Sarreguemines*. Annuaire de la Société d’Histoire et d’Archéologie de la Lorraine, t. LXX, 1970. 101–168.; Stangalica, Franz: *Die Auswanderung der Lothringer in das Banat und die Batschka im 18. Jahrhundert*. Selbstverlag des Elsass-Lothringen-Instituts, 1934. 15–33.; Hannick, Pierre: *Colons luxembourgeois au Banat au XVIIIe siècle*. Luxembourg, 1978. 55–57.

⁶² A mottó mozaikszerű idézet; Vergilius Aeneis második ének 5-15 Lakatos István fordítása. Ebben a szövegösszefüggésben a Trója pusztulását elbeszélő Aeneas metaforikus párhuzamában idézi fel a 18. század térséget érintő háborús borzalmait Salaberry. A kiemelés a latin szöveg magyar fordítása.

*Csendbe merültek mind, arcuk figyelőn odafordult.
S Aeneás atya kezdte a szót a magas kerevetről:
„Szörnyű sebet kívánsz ismét feltépni, királynő.
Azt akarod, nyomorunk érzem újólag, amelyben
Volt részem nagyon is, mit láthattam: hogy alázta
Trója siratni való, dús országát danaóknak
Népe a porba. Ki tudná ezt könny nélkül idézni,
Lenne Ulixés híve, dolops vagy myrmidon ámbár?
S múlik máris a harmatos éj, csábít elaludni
Minden csillag - azonban a vágy ha szivedben e szörnyű
Történetre olyan nagy, hogy tudd Trója bukását,
**Bár lelkem borzad, mert visszariasztja az emlék,
Elkezdem...**”*

⁶³ Salaberry itt Temesvár török uralom alóli felszabadítására utal, amelyre hosszú, kemény, véres küzdelmet követően 1716 októberében került sor. Szentkláray Jenő Temesvár történetéből kiderül,

sített város, amely egyesíti Coehorn⁶⁴ és Vauban⁶⁵ rendszerét. Soro tábornok⁶⁶ irányítja Temesvárt és az egész Bánátot. A városban körülbelül 12 000 fős őrség tartózkodik. Található itt egy kétezer férőhelyes kórház és egy másik, városon kívüli a sebesültek számára. A katonáknak igen jól megy itt a sora. A bölcs adminisztrációban fel lehet ismerni mindazon tapasztalások gyümölcsét, amelyre II. József utazásai során szert tett. Minden katonának saját ágya van. A levegőt folyamatosan tisztítják tömjénnel, ecettel stb. A kórház jövedelmének egy részét a katonák ellátmánya képezi, amelyet ottlétiük időarányában visszatartanak. A város némely területeit el lehet árasztani, de ez a védekezési mód éppúgy ártalmas az ostromlóknak, mint az ostromlottaknak a posvány terjesztette nyavalyákból kifolyólag.

Nem lehet szívélyesebb fogadtatásban részesülni, mint ahogy azt Soro gróf tette velünk. Rendelkezésünkre bocsátotta saját kocsiját, színházi páholyát, fejedelmi lakomát rendezett tiszteletünkre, amelyre hivatalosak voltak a város legszebb asszonyai, továbbá az orruk alatt motyogva pipázó német tisztek. Ők kicsiny dohányfüst karikákat ergetnek az önmagukat nemigen kellett testes szépségek felé, kik mégis abban a hitben ringatják magukat, mintha Bécsben vagy netán Párizsban volnának.

hogy a francia utazó értesülései pontosak, állításai egyáltalán nem túlzóak. „Savoyai Jenő vitéz seeregéből meghalt Temesvár falai alatt: 1 vezérőrnagy (Hochberg), 3 ezredes, 6 őrnagy, 23 kapitány, 42 hadnagy, 21 zászlós, 47 őrmester, 68 tizedes, 2189 közlegény és 7 mérnök; összesen: 2407 ember. Megsebesültek Emánuel portugáli kir. herceg, Württembergi Sándor és Frigyes hercegek, Ahrenberg herceg, Ahumada, Browne, Livingstein és Elster tábornokok, 7 ezredes, 6 alezredes, 9 őrnagy, 18 kapitány, 53 hadnagy, 35 zászlós, 29 őrmester, 49 tizedes, 3968 közlegény és 10 hadmérnök; összesen: 4192 ember. Az egész veszteség halottakban és sebesültekben 6599 ember volt. [...] Maga Temesvár és a leégett külvárosok az iszonyat képét mutatták. Rettentően össze volt lőve minden épület. [...] Még a több ölnyi magasságú várfalakon és palánkos földsánczokon is kapunagyságú öblös rések tátongtak... Temesvár egykori fényének rommá lőtt monumentális emléke, a váron és városon uralkodó Hunyadi-kastély, a török helytartók rezidenciája, szintén száználmas képet nyújtott... Elhomályosult a város, mely négy századdal előbb a világlátott, művelt fejedelemnek, Anjou Károlynak izlésében oly kiváló díszre emelkedett. Nyomorulttá lőn Temesvár, melyet Hunyadi János újjáépített, hol egykoron királyok és királynék fényes udvart tartottak s az ország nagyjai, főpapjai és előkelő nemessége tanácskozásokra gyülekezének.” Borovszky Samu (szerk.) Magyarország vármegyéi és városai I-XXIV. Temesvár története, írta Szentkláray Jenő dr. apátkanonok. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0023/5.html>. Letöltés: 2013. 10. 8.

⁶⁴ Menno baron van Coehoorn (1641–1704), svéd származású kiváló holland katonai vezető, hadmérnök. Számos újítást vezetett be az ostrom és az erődítés technikák vonatkozásában; már a kortársai olyannyira tisztelték, hogy „holland Vauban”-ként emlegették. http://fr.wikipedia.org/wiki/Menno_van_Coehoorn. Letöltés: 2013. 10. 8.

⁶⁵ Sébastien Le Prestre, marquis de Vauban, Franciaország marsallja (1633. május 1. – 1707. március 30.), nemcsak korának leghíresebb hadmérnöke és hadi építész volt, hisz jeleskedett a városrendezés területén, elmélyült a hidraulika rejtelmében, és teoretikusként is számon tartották. Többek között felépítette a Maginot-vonal elődjének számító erődrendszert, megalkotta a paralel ostromtechnikát, felújította a Canal du Midi-t, és alkotásai közzé tartozik a Marly vízátemelő szerkezet, amely a Szajna vizét használta Versailles szökőkútjainak működéséhez. A Marly-gépet 1681–1684 között készítették el. XIV. Lajos személyesen is részt vett a gép beüzemelésén, amelyhez többek között 800 tonna ólomot, 170 000 tonna vasat, 100 000 tonna fát használtak fel, a berendezés 1817-ig, tehát 133 évig működött. Virol, Michèle: *Vauban: de la gloire du roi au service de l'État*. Champ Vallon, Seyssel, 2003. 44–55. http://fr.wikipedia.org/wiki/S%C3%A9bastien_Le_Prestre_de_Vauban. Letöltés: 2013. 10. 9.

⁶⁶ Gróf Soro (Saureau), Sebestyén János tábornok, várparancsnok. 1751-ig a Bánság katonai közigazgatás alatt állt, ezt 1778-tól polgári adminisztráció váltotta, azaz a régió újra a magyar királyság részévé vált, és ezzel megszűnt Temesvár császári tartományi székhely státusza. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0023/5.html>. Letöltés: 2013. 10. 8.

Temesvár után következik Ragos.⁶⁷ Itt hálunk meg először. A tájat nagyon sűrű erdő borítja. Kiválóan megterem itt a törökbúza és a dohány. Az erkölcsök és a ruházkodás változása ehelyütt már nagyon szembeötlő. Az első falu, ahová eljutunk, görög. A nők itt még a magyar menyecskéknél is bájosabbak. A fejükön egy színes kendőből formált turbánt viselnek, mezítláb járnak, és igen kurta szoknyát hordanak. Ez a helység igen szép és sűrűn lakott. Nem hiányoljuk Magyarország sarát, sőt azon sem bánkódunk, hogy errefelé nem látni a lábakon az odaát mindenki által hordott csizmát. A második pihenőhely Lugos.⁶⁸ Ide a Mercy generális parancsára épített csatorna mentén jutunk el.⁶⁹ Eme a csatorna a transzszilvániai erdők mélyéről érkezik, ezért rendkívül fontos útvonal. Lugos jelentős hely, roppant mocsaras területre épülten. A főutcát szegélyező fák inkább emlékeztetnek egy körüli sétányra, semmint egy sártenger közepén elterülő városra. Feltűnő a magyarországi, illetve a bánáti kormányzás módja közötti különbség. A törökök Lugostól két mérföldnyire nyomultak előre. A várost megkímélték ugyan, de a Bánát többi részét könyörtelenül pusztították, így szembeötlő a romlás, amelybe ezt a nem is oly rég még virágzó, szép vidéket taszították.⁷⁰

Lugosban már óvakodni kell a brigantiktól, akik kifosztják a gyanútlan utazót. Ezek rablóbandákba verődnek. A józan ész azt súgja, hogy január végén remélhetően nem lépnek akcióba. Egy akasztott ember látványa és ama hat, minden hájjal megkent, de ártalmatlannak tűnő csirkefogó, akikkel az úton találkoztunk, mindenesetre arról győzött meg minket, hogy a helyzet korántsem olyannyira veszélyes. Soro generális szigorú rendet tart errefelé. Az ő szava annyit ér itt, a Bánátban, mint a fetfa⁷¹ Isztambulban. Ennek kézzelfogható bizonyítékát megérkezésünkkor láthattuk is. A megyei előljárónak ugyanis küldtünk egy értesítést Lugosba jövetelünkről, aki ezt továbbította az illetékes járási szolgabírónak. Emez – épp bálban lévén – két óra késéssel szerzett csak tudomást ittlétünkről, ezért aztán a megyei előljáró – hanyag kötelemteljesítés okán – megbotoztatta őt; a szolgabíró viszont a parancsait végrehajtó pandúrt, a pandúr pedig a parasztokat fenyegette, akik jobb híján lovaikat verték meg. Így esett, hogy érkezésünk apropóján Lugosban legalább ötven botütés lett kiosztva.

⁶⁷ Rékas, románul Reçaș, németül Rekasch; ma Romániához tartozik, a 18. század végén német-horvát faluként ismerik, Temes vármegyében, Temesvártól három órányira fekszik.

⁶⁸ Lugos, románul Lugoș, németül Lugosch, Romániában, Temes megyében.

⁶⁹ Claude Florimond de Mercy gróf, németül Claudius Florimund Graf Mercy (Longwy, Lotaringia, 1666. – Párma, 1734.), lotaringiai származású, császári szolgálatban álló tábornagy. 1716 őszétől – Temesvár töröktől történő visszavételét követően – Savoyai Jenő megbízásából ő lesz a Temesköz ideiglenes katonai kormányzója; ezen funkciójában megerősíti a császár, és egyúttal 1718-tól kinevezi a Temesi Bánság császári kormányzójává. Nevéhez fűződik a térség német, olasz, francia telepeseikkel történő benépesítése és a mocsaras terület lecsapolása, így a Béga folyó első szabályozása. Ekkor készült el a Béga csatorna. Salaberry ennek mentén haladt.
http://hu.wikipedia.org/wiki/Claude_Florimond_de_Mercy. Letöltés: 2013. 10. 9.

⁷⁰ Az 1787–1791-es osztrák–török háború 1788-ban lezajlott eseményeiről van szó.

⁷¹ Fetva török szó magyarul felelet, rendelet jelentéstartalommal bír; a mufti véleménye és egyben ítélete olyan jogi kérdések tárgyában, amelyre nincs válasz vagy csak bizonytalan feleletet ad a Korán, illetve a Mohamed próféta életéről, személyéről és tanításairól szóló Hadisz. A fetva tehát megfellebbezhetetlen erejű bizonyíték, rendelet. Fontos államügyekben a szultánok is bocsátattak ki a főmuftival fetvákat. A Pallas Nagy Lexikona - MEK HTML változat
<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/036/pc003653.html#1>. Letöltés: 2013. 10. 10.

Karánsebes a császár beláthatatlan következményekkel járó tévedésének és a török kegyetlenkedésnek a mementója.⁷² Csupán annyi maradt ebből a városból, hogy sejteni lehessen: milyen is volt egykoron. Lassan hozzáfogtak néhány ház újjáépítéséhez. Az utcák szélesek, mégis keskenynek bizonyultak akkor, amikor 1787-ben⁷³ 12 000 birodalmi lovas kelepcebé esett itt. A törökök előlről és hátulról egyszerre rontottak rájuk, miközben azokra a házakra tüzeltek, amelyeket utóbb felgyújtottak. Kis híján fogságba esett Ferenc főherceg is,⁷⁴ ám a német gránátosok sorfala megvédte őt, miközben a tévedések eme gyászos éjszakán két osztrák hadtest lőtte egymást. Maga az uralkodó is elvesztette fővegét a gyors menekülés közepette, mi több, üdvösségét csakis lova gyorsaságának köszönhetette; igen, üdvösségét, hiszen nem került az ellenség kezére, ámbár menekülése csak siette halálát.⁷⁵ Lovva felbukott, és miközben újra talpra állt, megütötte a mellkasát, jöllehet minden erejével meg akarta fékezni a paripát, de az csak tovább vágatott.⁷⁶

⁷² Karánsebes (románul Caransebeș, németül Karansebesch). Salaberry itt az 1788–1791-es osztrák–török háború 1788. szeptember 20-ról 21-re virradóan lezajlott katasztrófális fiaszkójáról ír, amikor az éjjeli menet alatt az utóvédet alkotó bántói hadtestnél az a téves hír terjedt el, hogy a törökök támadnak. Erre pánik tört ki, majd a császári egységek tévedésből egymást kezdték lőni. A helyszínen tartózkodó II. József – Marczali Henrik idézetében – így írja le ezt a demoralizáló eseményt: »Minden a legnagyobb rendben ment és Karánsebesre értünk volna, a nélkül hogy észrevesz az ellenség, mert éjjel volt. Egy perc alatt néhány szerencsétlen oláh, vagy szabad csapathoz tartozó lovas, alarme-ot kiált, lő, ez által megzavar egy csapat huszárt és dragonyost, kik szintén lőnek, ezek a gyalogságra vetik magokat, és egy pillanat alatt teljes feloszlásban van az a hadoszlop, melynél én voltam. Az ágyúk és ágyúszekerek feldőltek, a sátrakat és kazánokat ledobták: egy szóval ez borzalom volt, a sereg egyik része lődözte a másikat. Némi idő múlva mégis helyreállott a nyugalom, és szerencse, hogy egy török sem üldözött minket, különben elvesz az egész sereg; így is elveszett, nemcsak minden sátrunk és kazánunk, hanem sok podgyászunk is és 3 ágyúnk. Ki hitte volna, hogy tisztak 6 mérföldnyire előre vigyék a rémületet Lugosba, hol futva kiabáltak: minden elveszett, meneküljön mindenki. És e nagy helység lakói vakon elrohantak, a sereg ott hagyott szekerét összetörték, ledobták a felszereléseket, a futó szekerezlegények és más odavalók rabolni kezdték és az egész várost, valamint a vidéket Temesvárig kirabolták, egy szóval borzalom, melyet leírni sem bírok, de kegyetlenül átérzek.« (Marczali Henrik: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815. A magyar nemzet története.* 8. kötet, Harmadik könyv Hatodik fejezet.) Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1898.
<http://mek.oszk.hu/00800/00893/html>. Letöltés: 2013. 10. 9.

⁷³ Az 1788-as esztendőről van szó. 1787 szeptemberében – a krími és az örmény területekre irányuló orosz terjeszkedés orosz–török háborúhoz vezetett; 1788 februárjában II. József is hadat üzen a törököknek, ekkor kezdődik az osztrák–török, amely egyúttal osztrák–orosz–török háború is. Ebből tulajdonképpen kiszáll Ausztria az 1791. augusztus 4-i szisztovói békével. Az orosz–török háborút az 1792. január 9-én megkötött jasi-i béke zárja le. Bély, Lucien: *Les relations internationales en Europe - XVIIe – XVIIIe siècle.* Paris, 1992. 135–137., 178–181.

⁷⁴ A Ferenc elírás, Friedrich Josias von Sachsen-Coburg-Saalfeld (1737–1815) osztrák főhercegről van szó. A tábornagy karrierje a hétéves háborúban kezdődik, majd 1778-tól tíz éven át Pozsony főparancsnoka, az osztrák–török háború egyik legsikeresebb hadvezére; ezért megkapja a Katonai Mária Terézia Rend nagykeresztjét (*Österreichischer Militär-Maria-Theresien-Orden*). 1792-től a francia forradalmi háborúkban az osztrák seregek főparancsnoka. 1863-óta I. Ferenc József – akaratából – neve ott szerepel „Ausztria híres és hallhatatlan hadurai és tábornokai” között (*berühmtesten, zur immerwährenden Nacheiferung würdiger Kriegsfürsten und Feldherren Österreichs*). http://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Josias_von_Sachsen-Coburg-Saalfeld. Letöltés: 2013. 10. 14.

⁷⁵ Utalás arra, hogy miután II. József hazatért, a táborban szerzett betegsége következtében 1790 februárjában elhunyt.

⁷⁶ Salaberry dramatizálja az eseményeket. A lövöldözés persze teljes káoszba torkollott, hisz „az eszeveszett futásnak eredt osztagok egymásra lövöldöztek, egymásba ütköztek s az egész menetoszlop-

Ekkor hívta vissza Laudhon⁷⁷ tábornagyot. A törökök sikerei ebben az első hadjáratban könnyen megmagyarázhatók, főként ha igaz az az állítás, hogy akkor, amikor de Bréchainville-t a haditanács elé akarták citálni, mivelhogy ellenállás nélkül elhagyta azt a magaslatot, amit 16 000 emberrel elfoglalt, felmutatott egy az uralkodó által aláírt titkos parancsot.⁷⁸

Állítólag a haldokló uralkodó levelet írt Lacy tábornoknak.⁷⁹ Talán ez lehet a kulcs azoknak a kudarcoknak megértéséhez, amelyeket a létszámfölény ellenére elszenvedni

ban csakhamar óriási zűrzavar és rendetlenség kapott lábra. Hiába állottak a tábornokok, hiába állott maga a császár is a futamlók elé, a rettenetes zűrzavarban a jó szóra már senki sem hallgatott s a menekülők magát a császárt is magukkal ragadták.” Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme*, 19. III. Károly, Mária Terézia és II. József kora (1716–1790); II. József kora; B) II. József török háborúja. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0019/1794.html>. Letöltés: 2013. 10. 14.

⁷⁷ Ernst Gideon Freiherr von Laudon (1716–1790), császári tábornagy, akit a 18. század egyik jelentős hadvezéréként tartanak számon. Leghíresebb csatáját 1758. október 14-én vívta Hochkirchnél, ahol a császári haderő szétverte Nagy Frigyes összevont erőit. Sokáig mellőzték, végül az osztrák–török háborúban ért el sikereket. Miután Hadik tábornagy megbetegedett, Laudon lett a főparancsnok. Utolsó haditetteként 1789 októberében bevette Belgrádot, majd Szendrőt. http://hu.wikipedia.org/wiki/Ernst_Gideon_von_Laudon. Letöltés: 2013. 10. 14.

⁷⁸ Salaberry szóbeli értesüléseit nehéz ellenőrizni, de az biztos, hogy az osztrák–török háború kezdetén világossá vált: az osztrák katonai vezetés lanya, határozatlan. 1788 augusztusának elején stratégiaileg kulcsfontosságú helyek maradtak őrizetlenül. Így Wartensleben tábornok a mehidai állást, a Bréchainville gyalogezred az Almás folyót hagyta el, ezért a császár Karánsebes irányába kényszerült visszavonulni. Ettől kezdve török portyázók raboltak a környéken majd az „oláhság, kapva az alkalmon, egyaránt rabolta a magánvagyonot és a kincstári bányákat.” Szilágyi: *A magyar nemzet története*, 8. köt. Harmadik könyv Hatodik fejezet) <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>. Letöltés: 2013. 10. 9.; Petz Aladár: *Győr Szab. Kir. Város Szentháromság Közkórházának Múltja és Jelene (1749–1928)*. Győr, 1929. 125.

⁷⁹ Salaberry eme sora a korabeli híreszteléseket tükrözi. Franz Moritz von Lacy (Lascy-ként is írják) gróf; Franz Moritz Graf von Lacy 1725–1801), „tankönyv íző” hadvezérként, ám zseniális hadseregszervezőként tartják számon. A császár személyes kérésére vállalja 1788-ban az osztrák–török háború vezetését, ám a sorozatos baklövéseket követően lemondani kényszerül. A rossz nyelvezet szerint a katonai hibákért inkább a császár okolható. Azt már a kortársak is tudták, hogy nemcsak II. József bizalmasa, katonai tanácsadója, hanem lelki, atyai jó barátja is. Amire Salaberry utal, az a császár híres levele, amelyet egy nappal halála előtt tollba mondott.

„Kedves Lascy tábornagyom!

Csakis kezeim reszketése teszi számomra lehetetlenné, hogy e néhány sort sajátkezűleg írjam meg Önnek, csak ez késztet arra, hogy idegen személy segítségét kérjem, mivel látom, gyorsan közeledik a pillanat, amely mindörökre el fog választani bennünket egymástól.

Nagyon hálátlan lennék, ha anélkül hagynám el ezt a világot, hogy ki ne fejezném azt a hálát és elismerést, amellyel Önnek, hűséges Barátom, oly sok tekintetben adósa vagyok, és meg ne szerezem az elégtételt, hogy e tényt az egész világ tudomására hozom.

Igen! Azt, hogy én ezen a világon valakivé lehettem, Önnek köszönhetem, mivel Ön volt az, aki engem oktatót, megvilágosított, akitől emberismeretet tanultam. Mindenezen felül az egész hadsereg Önnek köszönheti jó kiképzettségét, megszolgált dicsőségét és tekintélyét. A biztos tanácsok, amelyekre Öntől bármely helyzetekben bizton számíthattam, a személyem iránt tanúsított hűsége, amit nem rendített meg sem kisebb, sem nagyobb történés: mindezekből együttesen következik, kedves Vezértábornagyom, hogy nem tudok Önnek érdemei nagyságához illő mértékű köszönetet mondani.

Láttam az Ön könnyeit miattam hullani, egy nagy és bölcs ember könnyeit, ez a legszebb igazolás. Fogadja ezért gyengéd ölelésemet, búcsúzásként.

Az egyetlen ezen a világon, a kis számú jóbarátom, kiket igen sajnálok itthagyni, és kik között Önt bizonyossággal a legelső helyre állítom. Emlékezzen reám, legőszintébb és szerető barátjára:

kényszerültek a császáriak; a derék tábornok menteni igyekezett ura dicsőségét. Az bizonyos igaz, hogy Lacy Úr magára vállalta az uralkodó baklövését: talán II. József lelkiismeretességéből szerette volna ezt a szolgálatot viszonzni, olyan udvariassággal, amelyre az idős tábornok sohasem válaszolt.

A híres szorosok néhány mérföldnyire Karánsebestől, Flatina környékén kezdődnek.⁸⁰ Nem oly félelmetesek, mint a híruk. Számos utat rendbe hoztak már erre felé, és néhányat leszámítva valóban nagyon keskenyek, de mégsem ezek a legveszélyesebb szakaszok. A hegyen átvezető ösvények helyett inkább használják ezeket a szűk utakat; a szurdok alján gyors patak folyik, és úgy kétféle távolságban a hegyormok olyannyira összeborulnak, hogy szinte alig maradt hely az útnak és a zuhatagnak. A szikla szoros csúcsait ezüstbe fonó holdfény – nagy szolgálatot téve az utazónak – bevilágította a teljes szépségében pompázó tájat. Minél inkább behatolunk a szurdokok mélyébe, annál több védvonal és sánc tűnik fel a szemünk előtt. Terra-Nova⁸¹ közelében átvágunk azon a kis magaslatokkal körülölelt síkságon, ahol Clerfayt⁸² tábornok olyan vakmerő húzással vereséget mért a törökre. Ezután leértünk Mehádiába.⁸³ A város ugyanolyan állapotban van, mint Karánsebes. Itt egy nagyon magas hegyen antik romok találhatóak, amelyek látványa mélyen bevésődött emlékezetembe. Itt ért az éjszaka, és kis híján itt tértem nyugovóra. Ami még említésre méltó erre felé, azok a törökök által lerombolt melegfürdők és a híres Veterani-barlang,⁸⁴ ahol Stein őrnagy oly keményen ellenállt a törökökkel szemben.⁸⁵ Igaz, a Bréchainville ezred egyik kapitánya készítette elő számára e sikert, hiszen lekötötte a törököket, mialatt az őrnagy visszahúzódott a barlangba; végül elfogták őt. Több szó nem esett róla.

József.” http://hu.wikipedia.org/wiki/Franz_Moritz_von_Lacy. Letöltés: 2013. 10. 15.

⁸⁰ Salaberry útvonalát követve Flatina helyesen Slatina Timis (magyar neve: Temeszlatina) község Krassó-Szörény megyében.

⁸¹ Terra-Nova valójában Teregova Krassó-Szörény vármegye járási székhely nevének áthallása! 1789 augusztusában Clerfayt tábornok bátor manőverrel Teragovánál kiszabadította szorult helyzetéből Vécsey egységeit és egészen Mehádiáig nyomul, kiűzve onnan a törököket. Bánlaky József, <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0019/1794.html>. Letöltés: 2013. 10. 16.

⁸² Charles Joseph de Croix, comte de Clerfait; François Sébastian Charles Joseph de Croix; Graf von Clerfait und von Carbonne (Clerfayt vagy Clairfait alakban is írják a nevét, 1733–1798), vallon származású osztrák tábornagy. A hétéves háborút ezredesként harcolta végig, az osztrák–török háborúban már altábornagy, igazi katonai sikereit azonban a Közép-és Alsó-Rajna menti hadsereg parancsnokaként éri el 1795-ben. http://de.wikipedia.org/wiki/Charles_Joseph_de_Croix,_comte_de_Clerfait. Letöltés: 2013. 10. 15.

⁸³ Miháld, később Mehádia (románul Mehadia) falu Romániában, a Bánságban, Krassó-Szörény vármegyében. A rómaiak Ad Mediam néven települést és katonai tábort alapítottak itt; „határában régi római vár hatalmas maradványai vannak” írja a Pallas Nagylexikon.

⁸⁴ Magyarország török uralom alól történő felszabadításának (1683–1699) egyik apró mozzanat kötődik e barlanghoz. 1692 februárjában ugyanis Veterani tábornok egy Orsova fölött 22 kilométerre, a Duna bal partján lévő sziklabarlangba kényszerült visszavonulni. Ezt a környékbeli nép Pescabara-barlangnak hívta. Az osztrákok ettől fogva Veterani-barlangnak keresztelték el, hiszen több mint 2000 török elesett, mire sikerült megadásra bírni a maroknyi császári csapatot, jóllehet ez évben Arnan százados volt e barlang védője. Bánlaky József. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0017/1481.html>. Letöltés: 2013. 10. 16.

⁸⁵ 1788. augusztus 10-én egy több ezer főből álló török csapat megtámadta Stein őrnagynak a stratégiaiul fontos Veterani-barlangot megszállva tartó maroknyi egységét. Végül szabad elvonulás fejében augusztus 30-án az őrnagy feladta azt, mivel sem lőszere, sem élelme nemigen volt már. Bánlaky József, <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0019/1794.html>. Letöltés: 2013. 10. 16.

Shuppaneck⁸⁶ éppúgy, mint Karánsebes és Mehádia kopár látványt nyújt. Mindössze néhány nyomorult lakja, akik úgy festenek, mint sírok között bolyongó árnyak.

Balról elhagyjuk a Temest, amely nem sokkal ezután a Dunába torkollik. Jobboldalon egy téglavízvezeték láthatunk, amelyet a törökök építettek egy francia mérnök irányításával, sőt az a hír járja, hogy ő volt az utolsó előtti háború okozója.

Shuppaneck egy pontjáról a Duna oly szépnek és oly szélesnek tűnik, mint még soha. A folyó közepén épült Orsova,⁸⁷ ha egyáltalán mondhatjuk azt, hogy épült, hiszen egy olyan várról van szó, aminek egyedül a temploma emelkedik a földfelszín fölé. Az erődítések alig érik el a mellmagasságot. Minden lakó alkalmatosság a föld alatti kazamatákban található. Orsova teljesen egészében egy kis szigetet foglal el a Duna közepén.

Amikor átkelünk a fahídon, a mindössze néhány viskóból álló, kissé nagyképpen városnak nevezett Orsovába érünk. Az a Tocsá⁸⁸ tábornok erősítette meg, akinek fejét vették Belgrádban, amiért Nist feladta.⁸⁹ Laudhon tábornagy elfoglalta Orsovát, és az osztrákok egyetértenek abban, hogy a törökök, bármely másik európai haderővel összehasonlítva, két hónappal tovább bírtak ellenállni. Most egy Daun nevű tábornok parancsol itt. Moglehetősen rosszkedvű volt, merthogy érkezésünk késleltette a vacsoráját. Egyébként a világ legjobb embere, oláh nyelvű parancsot adott ki számunkra azért, hogy kapjunk élelmet és szállítást abban az új országban, amelyet be kell járnunk.

⁸⁶ Zsupány település Krassó-Szörény vármegyében. A 18. század vége táján Also-Supanek, Felső-Supanek; Ó-Zsupanek, Új-Zsupanek; Ózsupanek, Alt-Schupanek Újzsupanek, Neu-Schupanek alakjai ismertek.

⁸⁷ Orsova (románul Orșova, egykor Rușava, németül Orschowa, szerbül Оршава vagy Румшава). Salaberry a Duna szigetén fekvő várról ír; ez a későbbi Óorsova. Nem mesze innen megépítették a Cserna torkolata alatt fekvő másik szigeten Újorsova Vauban-rendszerű erődjét, amelyet a törökök Ada Kalehként tartanak számon; az 1739-es belgrádi békében a Habsburg Birodalom lemondott Újorsováról a törökök javára, de az 1791. augusztus 4-én kötött szisztovói béke a Bánsághoz csatolta az Al-Duna partján fekvő Orsovát.

⁸⁸ Tocsá, azaz Doxat; Nicolas Doxat de Démoret; Nikolaus; Moriz Nikolaus; Doxat de Moretz avagy Doxat von Morez; továbbá Dochat; névváltozatai vannak (1682. nov. 3. Yverdon – 1738. márc. 20. Belgrád.), svájci származású katonatiszt, hadmérnök.
http://de.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Doxat. Letöltés: 2013. 10. 19.

⁸⁹ Niš, város a mai Szerbiában, az osztrák–orosz–török háború idején (1735–1739) fontos katonai és adminisztrációs központja az Oszmán Birodalomnak. Salaberry meglehetősen jól ismeri ennek a háborúnak az eseményeit, ami azért nem meglepő, mert 1786-ban megjelent Friedrich Wilhelm Karl – a porosz királyi hadsereg tábornoka – erre az időszakra vonatkozó emlékirata. (Mémoires secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738, et 1739. Avec des réflexions critiques, par Mr. de comte de Schmettau, Francfort, 1786.). A teljes szöveget lásd:
<http://books.google.hu/books?id=xYVBAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q=NIS&f=false>. Letöltés: 2013. 10. 18. Az emlékirat szinte napi pontossággal taglalja a Niš körüli eseményeket (87–99). E szerint 1737 augusztusában a stratégiailag oly fontos erőd kapitulál a császári hadak előtt, de két hónappal később, október derekán ismét török kézre kerül, miután a várparancsnok, Nicolas Doxat kapitulál. Bécsben úgy ítélik meg, hogy elhamarkodottan adta fel a várat, ezért halálra ítélték és lefejezték Belgrádban. Erre utal itt Salaberry. http://de.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Doxat. Letöltés: 2013. 10. 24. Egyébként az 1720-as években a törökök építette, tipikusan balkáni jegyeket viselő niši erődöt Humbaraci Ahmed pasa foglalta vissza, aki török szolgálatba szegődött francia katonatiszt. Régi nemesi családból származik, eredeti nevén Claude Alexandre, Comte de Bonneval (1675–1747), aki – szembekerülve Savoyai Jenő herceggel, (Eugen von Savoyen 1663–1736), korának mindenható katonai zsenijével – a porta szolgálatába szegődött. http://fr.wikipedia.org/wiki/Claude_Alexandre_de_Bonneval. Letöltés: 2013. 10. 20.

Orsovát elhagyva a Duna mentén követjük a töltést, mely igen hosszú, igen magas és keskeny. Orsova választja el a Temesi Bánátot a Krajovai Bánáttól, avagy kis Valenciától. A várostól úgy 200 lépésre a Duna jobbra kanyarodik Bulgária mentén, hogy aztán csodálatos vizével termékenyvé tegye a síkságot. Ugyanígy Bulgária felől, ott, ahol elhagyjuk a töltést, található Gladora körzete. Ez a kegyelt szultánnő fennhatósága alá tartozik⁹⁰, mert-hogy itt készülnek a híres tús ruhakapsok.⁹¹ Eme közigazgatási terület közel 100 000 forint bevételt hoz évente, és ez a törökök szent territóriumuk is.⁹² Sajátos ellentmondás, hogy az állam mily kiszolgáltatottságban tarja a nőket, és ugyanakkor minő tiszteletet kér és követel számukra; az európaiaknak épp azt hányják a szemükre, hogy nem tisztelik kellőképp a nőket.

Fordította, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta KÖVÉR LAJOS

⁹⁰ Kadin effendi-ként a szultán feleségeit nevezik. Közöttük a legjelentősebb az első asszony, a baskadin, akinek a lakosztálya a legdíszesebb és szolgálóinak száma is a legnagyobb, sőt a muszlimok kitüntetett napját, a péntek éjszakákat a szultán rendszerint vele töltötte.

⁹¹ Salaberry magyarító jegyzete szerint „ez egy régi Ázsiából származó öltözék kiegészítő eszköz. Olvashatunk róla Herodotosnál, Halicarnassusi Dionysusnál stb. Ezen leírások szerint Ióniából és Cariábanól szállították; az egyik leginkább a felső ruházat, a másik az övek összekapcsolására szolgált. Ezeket a tús ruhakapsokat Parysatis (I. Atraxexes törvénytelen lánya a ford.), illetve Statira (III. Dareiosz lánya, Nagy Sándor felesége) előszeretettel használta.”

⁹² Kladovo körzetről van szó, de a Galodora elnevezés alapján úgy tűnik, hogy Salaberry hallhatta azt a feltételezett névetimológiát, amely szerint a térség a 9. századba uralkodott bolgár Glad herceg nevét őrzi. Kladovo (szerb: Kladovo vagy Кладово, román: Claudia) város a Duna jobb partján, Szerbia keleti részében. A magyarok 1502-ben felégették, de a törökök 1524-ben újjáépítették; ettől kezdve Fethi Islam, illetve Fetislam, néven említik, azaz „az Iszlám Kapuja”. A ma használatos nevét először 1596-ban az osztrák katonai dokumentumokban olvashatjuk.
<http://fr.wikipedia.org/wiki/Kladovo#Histoire>. Letöltés: 2013. 10. 20.